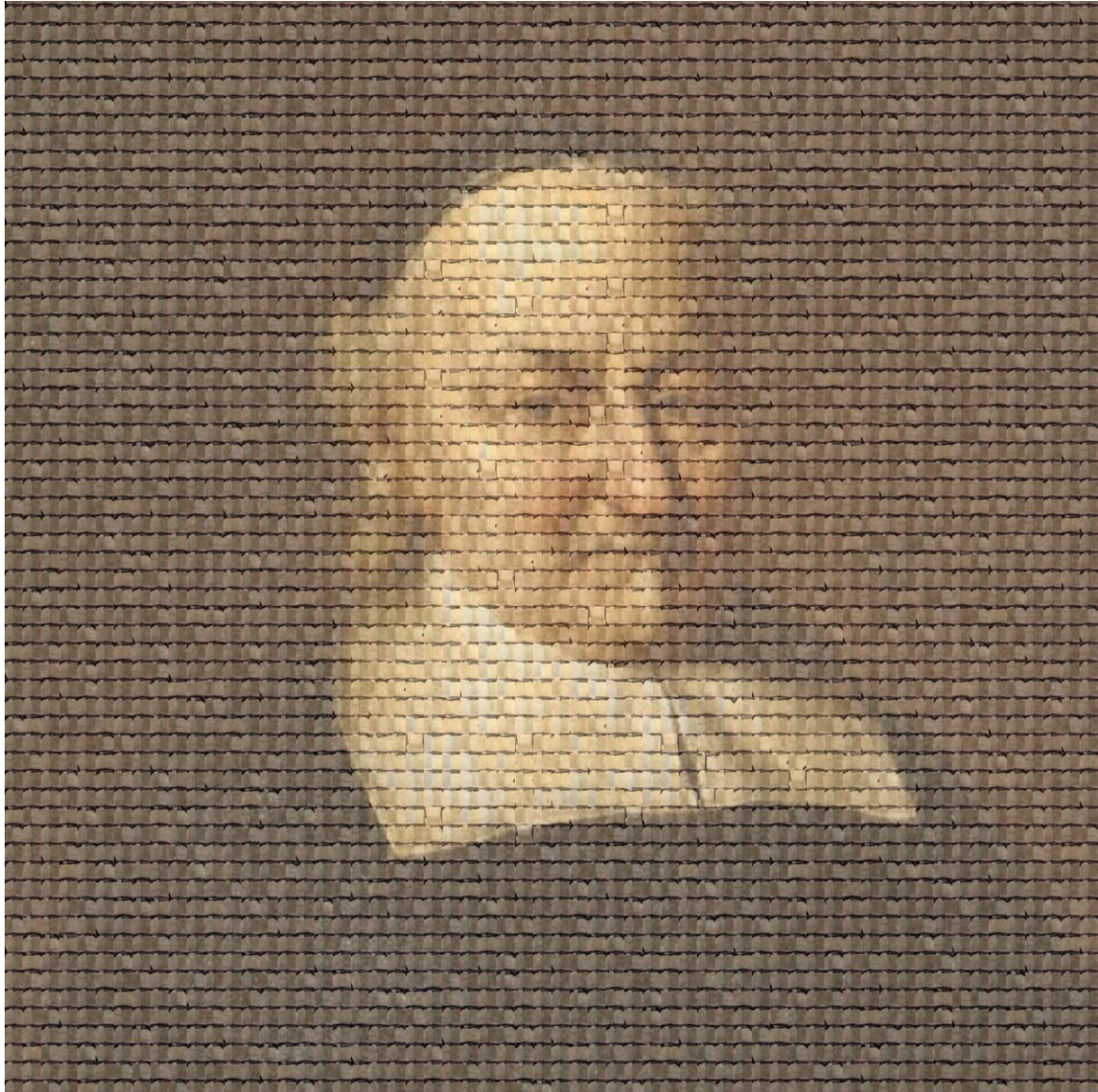

De *Palamedes* als cultural memory

Onderzoek naar geannoteerde exemplaren van Vondels treurspel

Naam: Alie Lassche (3829065)

Studie: Nederlandse Taal en Cultuur, UU

Afdeling: Vroegmoderne Letterkunde

Begeleider: Prof. dr. A.S.Q. Visser

Utrecht, 11 november 2016

Samenvatting

In dit eindwerkstuk wordt verslag gedaan van een onderzoek waarin aan de hand van leessporen in de *Palamedes* (1625) van Joost van den Vondel (1587 – 1679) onderzoek is gedaan naar de culturele en politieke betekenis van dit treurspel. In het kader van dit onderzoek zijn verscheidene exemplaren van de *Palamedes* ingezien. Daarvan bleken er twaalf van annotaties te zijn voorzien en deze exemplaren zijn nader onderzocht. De annotaties bleken in de meeste gevallen betrekking te hebben op de politieke betekenis van de *Palamedes*, namelijk het verhaal van de ondergang van Johan van Oldenbarnevelt in 1619, en de daarmee in verband staande strijd tussen de remonstranten en de contraremonstranten. De annotaties blijken veel overeenkomsten te vertonen met de aantekeningen die in 1705 in druk zijn uitgegeven, waarvan vermeld staat dat ze zijn aangetekend uit 's dichters mond. Uit dit onderzoek is gebleken dat de annotaties ouder zijn dan de gedrukte aantekeningen, dus dat zij al eerder gecirculeerd moeten hebben. Over de exacte oorsprong van deze annotaties kon geen sluitende conclusie getrokken worden. Wel werden enkele scenario's geschetst, waarin óf Geeraardt Brandt degene is waar deze annotaties vandaan komen, óf lezers zelf door de jaren heen deze bundeling van annotaties hebben gegenereerd. Uit verder onderzoek zal moeten blijken wat de werkelijke herkomst van de annotaties is geweest. Tot slot is gekeken hoe de *Palamedes* onderdeel ging uitmaken van de herinneringscultuur in de Republiek. De conclusie daarvan is dat de *Palamedes* tot ver in de zeventiende eeuw en daarna werd gelezen en besproken en dat dit mogelijk tot een hoogtepunt kwam in 1672, toen opnieuw een politiek leider werd gedood, en de bevolking middels het lezen van de *Palamedes* werd herinnerd aan vergelijkbare gebeurtenissen in 1619.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
<i>Tijdloze actualiteit</i>	4
<i>Leescultuur en herinneringscultuur</i>	5
<i>De Palamedes als herinnering voor de vroegmoderne lezer</i>	6
Hoofdstuk 1 Theoretisch kader	7
<i>Introductie</i>	7
1.1 <i>Lezerssporen: vroeger onbelangrijk, tegenwoordig kostbaar</i>	7
1.2 <i>Cultural memory</i>	8
1.3 <i>De Palamedes als cultural memory</i>	9
Hoofdstuk 2 Wat zeggen de annotaties over de <i>Palamedes</i> en diens lezer?	12
<i>Introductie</i>	12
2.1 <i>Uitgaven van de Palamedes</i>	12
2.2 <i>Overgebleven exemplaren van de Palamedes</i>	14
2.3 <i>Geannoteerde exemplaren van de Palamedes</i>	15
2.3.1 <i>Universiteitsbibliotheek Amsterdam</i>	16
2.3.2 <i>Koninklijke Bibliotheek Den Haag</i>	20
2.3.3 <i>Universiteitsbibliotheek Leiden</i>	22
2.4 <i>Interpretatie van de annotaties</i>	23
2.4.1 <i>Inhoud van de annotaties</i>	24
2.4.2 <i>Datering van de annotaties</i>	25
2.4.3 <i>Herkomst van de annotaties</i>	25
Hoofdstuk 3 In hoeverre ging de <i>Palamedes</i> na haar uitgave als cultural memory fungeren?	30
<i>Introductie</i>	30
3.1 <i>De Republiek in de zeventiende eeuw</i>	30
3.2 <i>De Palamedes als bouwsteen van de herinneringscultuur binnen de Republiek</i>	32
Conclusie	34
Bibliografie	35
Bijlagen	38

Inleiding

Tijdloze actualiteit

In het artikel ‘Stateloos en rechteloos’ in *De Groene Amsterdammer* schrijft Casper Thomas op 21 mei 2016 over het essay *We Refugees* van Hannah Arendt, dat ze publiceert in 1943, kort nadat ze gevlucht is naar de Verenigde Staten.¹ In *We Refugees* verhaalt Arendt over het migrantenbestaan van de Joden, waarin zij kampen met de strijd om de juiste papieren en het aanpassen aan een nieuwe samenleving. De auteur van het artikel beargumenteert vervolgens dat dit essay van Arendt de hedendaagse lezer zeer aanspreekt, vanwege de actualiteit van het vluchtelingendebat. Auteurs worden soms decennia later nog gelezen, niet alleen omdat ze nu eenmaal als een groot schrijver de geschiedenis in zijn gegaan, maar ook omdat hetgeen waarover ze schrijven, opnieuw herkenbaar is geworden in de hedendaagse maatschappij. Door het herlezen van Arendt wordt niet alleen de herinnering aan de Holocaust en Arendt als persoon levendig gehouden, maar wordt ook beseft dat sommige debatten en kwesties van alle tijden zijn.

Driehonderd jaar geleden lagen de zaken niet anders. Joost van den Vondel, een van de grote Nederlandse dichters uit de geschiedenis, publiceerde in 1625 het treurspel *Palamedes oft Vermoorde onnoozelheit*. Hierin beschrijft hij op allegorische wijze de veroordeling van Johan van Oldenbarnevelt, die zes jaar eerder plaatsvond, en verwijt hij prins Maurits en de zijnen partijdigheid in die kwestie. Het toneelstuk werd, ondanks een leesverbod, een bestseller.²

Anno 2016 worden er nog verscheidene exemplaren van de *Palamedes* bewaard in zowel Nederland als daarbuiten, in bibliotheken te onder andere Amsterdam en Leiden.³ Een aanzienlijk aantal van deze exemplaren blijkt annotaties van de lezer te bevatten: onderstrepingen van de tekst en aantekeningen in de kantlijn of op blanco pagina’s. Deze annotaties lijken pas vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw te circuleren en ze worden tot ver in de achttiende eeuw opgeschreven en gekopieerd. Dat is opmerkelijk, aangezien de historische gebeurtenissen waarnaar Vondel in zijn *Palamedes* verwijst al lang verleden tijd zijn. Terwijl de executie van Van Oldenbarnevelt al jaren historie is en het al decennia geleden is dat de remonstranten het onderspit moesten delven in hun strijd tegen de contraremonstranten, wordt de *Palamedes* nog steeds veelvuldig gelezen en, zo lijken de annotaties te impliceren, besproken. Dit roept verschillende vragen op. Waarom werd de *Palamedes* ook in de tweede helft van de zeventiende eeuw en daarna nog zo aandachtig gelezen? Vonden er gebeurtenissen plaats in de

¹ Casper Thomas, “Stateloos en rechteloos”, in *De groene Amsterdammer*, 11 mei 2016, <https://www.groene.nl/artikel/stateloos-en-rechteloos> (geraadpleegd 13 september 2016).

² Karel Porteman & Mieke B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560 – 1700* (Amsterdam: Bert Bakker, 2013), 357.

³ Short Title Catalogue of the Netherlands (STCN), zoekterm ‘Palamedes’, <http://picarta.pica.nl>.

Nederlanden die hier aanleiding toe gaven? En door wie werd de *Palamedes* gelezen? Waren dit lezers met remonstrantse overtuigingen, of waren het contraremonstranten met interesse voor dit politiek geladen toneelstuk van Vondel?

Leescultuur en herinneringscultuur

In bovengenoemde casus staat niet zozeer de auteur, maar juist de lezer van de *Palamedes* centraal. Dergelijk onderzoek is nog jong. Terwijl er al sedert eeuwen onderzoek wordt gedaan naar de auteur van een werk, werd de lezer vaak volledig buiten beschouwing gelaten in het onderzoek naar vroegmoderne teksten. Sporen van de lezer – onderstrepingen, arceringen of aantekeningen in de kantlijn van een boek – werden als onbelangrijk en vaak zelfs als onwenselijk gezien. Volgens Monique Hulvey geraakte deze opvatting tot een hoogtepunt in de negentiende eeuw, “when printed leaves were washed and bleached in a concerted effort to ‘clean’ the margins of the books, and the edges were cropped as much as possible in rebinding, in order to get rid of all the ‘mutilating’ marks”.⁴

Gedurende de laatste decennia is er echter in het vroegmoderne onderzoek steeds meer aandacht voor de lezer en zijn of haar sporen. Aantekeningen bij een tekst, door de lezer neergepend – de zogeheten marginalia – worden niet langer als onbelangrijk gezien, maar zijn een unieke mogelijkheid om meer inzicht te krijgen in de leescultuur van eeuwen geleden. Het zijn niet langer slechts de werken van vroegmoderne auteurs waarmee we het moeten doen, maar het is juist de lezer die via zijn aantekeningen in boeken tot ons spreekt en een stukje van zijn ziel, en daarmee de ziel van het volk, blootlegt. Zo krijgt de hedendaagse wetenschapper vanuit een andere invalshoek een uniek inzicht in de wereld van de vroegmoderne lezer. In de casus van dit onderzoek, waarin het leesgedrag van de lezer van een ruim vijftig jaar oud treurspel centraal staat, hangt het onderzoek naar leesgedrag zeer nauw samen met het onderzoek naar herinneringscultuur, beter bekend onder de term ‘cultural memory’.

Cultural memory is een zeer breed en jong onderzoeksveld. Astrid Erll geeft in de introductie op het handboek *Cultural Memory Studies* de volgende definitie: “the interplay of present and past in socio-cultural contexts.”⁵ Er wordt uitgegaan van een object, gebeurtenis, datum of idee uit het verleden dat herinnerd wordt in het heden. Deze herinnering heeft een gedeelde identiteit tot gevolg en het is deze identiteit die een sociale groep verenigt.⁶ Herinneren kan op verschillende manieren, maar het gevolg staat altijd in dienst van identiteitsvorming. Het

⁴ Geciteerd door William Sherman, *Used books. Marking Readers in Renaissance England* (Philadelphia, 2008), 6.

⁵ Astrid Erll, “Cultural Memory Studies: An Introduction” in *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, ed. Astrid Erll e.a. (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 2.

⁶ Alon Confino, “Memory and the History of Mentalities” in *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, ed. Astrid Erll e.a. (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 81.

herdenken van de Nederlandse oorlogsslachtoffers op 4 mei is een voorbeeld hiervan, waarbij de Nederlanders in dit herinneren zich als sociale groep verenigen. Het lezen van de *Palamedes* van Vondel kan ook gezien worden als een vorm van herinnering aan de strijd tussen de remonstranten en de contraremonstranten. Dit zal dus ook identiteitsvorming binnen een groep lezers tot gevolg hebben.

De *Palamedes* als herinnering voor de vroegmoderne lezer

Beide onderzoeksgebieden, zowel ‘history of reading’ als ‘cultural memory’ stammen uit de tweede helft van de 20^e eeuw en zijn daarom vrij nieuw. In het kader hiervan is nog weinig onderzoek gedaan naar de *Palamedes*, en daarom kan deze methode nieuw licht werpen op de receptie van het toneelstuk. De annotaties in de overgebleven exemplaren van de *Palamedes* kunnen hopelijk antwoord geven op de eerder gestelde vragen, namelijk door wie dit toneelstuk werd gelezen (remonstrant of contraremonstrant), hoe dit destijds werd gelezen (individueel of in leesgroepen) en waarom dit opnieuw werd gelezen. Daarom zal in deze scriptie onderzoek gedaan worden naar de overgebleven geannoteerde exemplaren van de *Palamedes* van Joost van den Vondel, waarbij de volgende onderzoeksvraag is opgesteld: **Wat kunnen de leessporen in exemplaren van Vondels *Palamedes* ons laten zien over de culturele en politieke betekenis van de tekst voor zijn lezers?**

In het eerste hoofdstuk zal het theoretisch kader omtrent leescultuur en herinneringscultuur nader toegelicht worden en vervolgens zal deze theorie worden toegepast op deze specifieke casus. In hoofdstuk 2 zal antwoord worden gegeven op de vraag “Wat zeggen de annotaties over de *Palamedes* en diens lezer?”. Dit zal gebeuren aan de hand van een inventarisatie van de overgebleven geannoteerde exemplaren van de *Palamedes* in de bibliotheken te Den Haag, Leiden en Amsterdam. In hoofdstuk 3 zal de vraag “In hoeverre ging de *Palamedes* na haar uitgave als cultural memory fungeren?” beantwoord worden.

Hoofdstuk 1 Theoretisch kader

Introductie

Voordat de praktijk aan de orde komt en analytisch onderzoek gedaan zal worden naar de overgebleven exemplaren van Vondels *Palamedes* is het noodzakelijk om het theoretisch kader te schetsen waarin dit onderzoek geplaatst is. De twee onderzoeksvelden ‘leescultuur’ en ‘herinneringscultuur’ sluiten in dit onderzoek bijna naadloos op elkaar aan. Om het overzicht te behouden zullen de twee theorieën achtereenvolgens behandeld worden. Na een theoretische uiteenzetting zullen beide theorieën worden toegepast op deze casus van geannoteerde exemplaren van de *Palamedes*.

1.1 Lezerssporen: vroeger onbelangrijk, tegenwoordig kostbaar

Het lezen van een geschreven of gedrukte tekst is iets waar de mensheid zich sinds de uitvinding van het schrift, en eeuwen later de boekdrukkunst, mee heeft beziggehouden. Was dit vroeger echter een privilege dat alleen weggelegd was voor hen die dergelijke teksten tot hun beschikking hadden, of op z'n minst voor degenen die hadden leren lezen, tegenwoordig is een gemiddelde woon- of studeerkamer uitgerust met een bescheiden dan wel uitgebreide boekenkast en in de gevallen dat dit niet zo is, is een bibliotheek of boekhandel nooit ver weg. Tijden veranderen. Dat blijkt ook uit een ander groot verschil met de leescultuur uit vroegere eeuwen: de opkomst van nieuwe, digitale media. Onze leesstatistieken en meningen of gedachten over het gelezene houden we digitaal bij, bijvoorbeeld in een app zoals Goodreads of Evernote, of, wanneer we wat meer van de oude stempel zijn, in een notitieboekje. Omstreeks de zestiende en zeventiende eeuw, toen de boekdrukkunst slechts enkele eeuwen oud was en het woord ‘digitaal’ nog uitgevonden moest worden, was men op dat laatste aangewezen: het notitieboekje. In zijn boek *Used books* beschrijft William Sherman het leesgedrag van lezers uit de Renaissance. Lezers werden door auteurs en uitgevers vermaand met de woorden “Mark my words”, iets wat zij heel letterlijk namen: “Renaissance readers also marked texts in the more physical and social senses captured in the phrase “making one’s mark” – making books their own by making marks in and around them.”⁷ Vroegmoderne lezers noteerden hun aantekeningen niet alleen in notitieboekjes, maar ook in de kantlijn van het boek, als zogeheten marginalia. Eind zeventiende eeuw kreeg vooral het eerste de overhand, aangezien papier minder schaars en minder duur werd dan in de voorgaande eeuwen. Toch zijn er ook uit de zeventiende en achttiende eeuw nog verschillende geannoteerde boeken overgebleven. Daarbij moet in overweging worden genomen dat de

⁷ Sherman, *Used books*, 3.

overgebleven geannoteerde boeken waarschijnlijk slechts een fractie zijn van dat wat er geproduceerd en geannoteerd werd.⁸ Zoals al in de inleiding werd genoemd, was het in de negentiende eeuw zelfs gebruikelijk dat geannoteerde boeken ‘gereinigd’ werden van aantekeningen, aangezien deze als onbelangrijk en onaantrekkelijk werden ervaren.⁹

Sinds een aantal decennia is het onderzoek naar de lezer ‘trending topic’. Deze verandering begint omstreeks de jaren ’80 van de vorige eeuw, wanneer Carlo Ginzberg in *The Cheese and the Worms* onthult hoe marginalia bij een tekst een bijzondere inkijk geven in het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar. Wat volgt zijn onderzoeken van onder andere Anthony Grafton en William Sherman, waarin lezers en hun sporen centraal staan. Keer op keer wordt geconcludeerd dat lezersaantekeningen niet langer onbelangrijk en onaantrekkelijk zijn, maar dat zij juist een uniek en verhelderend inzicht geven in de leescultuur en in het verlengde hiervan, in de maatschappij van die tijd. In 2010 start het NWO-project “A Collaboratory for the Study of Reading and the Circulation of Ideas in Early Modern Europe”. In het kader hiervan wordt de site www.annotatedbooksonline.com gelanceerd, waardoor het onderzoek naar het vroegmoderne leesgedrag niet iets is wat alleen door individuele onderzoekers uitgevoerd wordt, maar een bredere doelgroep van cultuurhistorische geïnteresseerden zijn of haar bijdrage kan leveren aan het onderzoek, door geannoteerde boeken digitaal beschikbaar te maken.¹⁰

1.2 Cultural memory

Het tweede kernbegrip wat in dit onderzoek centraal staat, is cultural memory. Zoals in de inleiding al werd genoemd, is de term ‘cultural memory’ nog vrij jong. De beginselen hiervan worden in 1925 gelegd door de Franse filosoof en socioloog Maurice Halbwachs (1877 – 1945), die dan in zijn boek *Les cadres sociaux de la mémoire* de term ‘mémoire collective’ introduceert.¹¹ Vijfentwintig jaar later wordt zijn boek *La Mémoire Collective* gepubliceerd. In dit boek werkt Halbwachs het idee uit dat er een relatie bestaat tussen een sociale groep en een collectief geheugen. Hij beargumenteert dat elke herinnering gedragen wordt door een specifieke groep. Halbwachs laat zien dat ons geheugen afhangt van de sociale groep waarin wij ons bewegen en met wie wij communiceren. Enerzijds stelt geheugen ons in staat om te leven in groepen, anderzijds stelt het leven in groepen ons in staat om geheugen op te bouwen.¹²

⁸ Sherman, *Used books*, 5.

⁹ Sherman, *Used books*, 6.

¹⁰ <http://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/onderzoeksprojecten/i/12/8112.html>

¹¹ Confino, “Memory and the History of Mentalities”, 77.

¹² Jan Assmann, “Communicative and Cultural Memory” in *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, ed. Astrid Erll e.a. (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 109.

Binnen het werkveld van de memory studies worden de ideeën van Halbwachs in verschillende disciplines gehanteerd en verder uitgewerkt. Termen als ‘social frameworks of memory’, ‘social memory’, ‘sites of memory’, ‘invented traditions’ en ‘kulturelle Gedächtnis’ worden gebruikt. In de jaren negentig van de vorige eeuw wordt de term ‘cultural memory’ geïntroduceerd. Hiermee wordt de wisselwerking tussen heden en verleden in socio-culturele context bedoeld.¹³ Deze brede benadering geeft ruimte aan allerlei vormen van cultural memory, waardoor zichtbaar wordt dat dit een interdisciplinair concept is. Bij cultural memory kan aan herinneringen binnen een sociale groep gedacht worden, bijvoorbeeld binnen een groep vrienden of familieleden, maar ook aan een nationale herinnering die één land samenbindt, zoals bij ‘invented traditions’ het geval is. Wanneer de term nog breder wordt getrokken, is een gebeurtenis zoals de Holocaust of 9/11 een voorbeeld van een herinnering binnen een internationale groep.¹⁴

Een zeer letterlijke vorm van het herinneren van een cultuur komt tot stand in literatuur. Renate Lachmann schrijft hierover het volgende:

Literature is culture’s memory, not as a simply recording device but as a body of commemorative actions that include the knowledge stored by a culture, and virtually all texts a culture has produced and by which a culture is constituted. Writing is both an act of memory and a new interpretation, by which every new text is etched into memory space.¹⁵

Lachmann gaat vervolgens in op het concept ‘intertekstualiteit’. Een auteur verwijst in zijn tekst altijd naar andere teksten, oud of recent, die op hun beurt behoren bij een voor de auteur bekende dan wel vreemde cultuur. Doordat de auteur citeert, parafraseert of indirect verwijst, is zijn tekst cultuurdrager bij uitstek. Intertekstualiteit laat zien dat cultuur zichzelf onophoudelijk schrijft, herschrijft en herdefinieert.¹⁶

1.3 De *Palamedes* als cultural memory

Om duidelijk te maken waarom beide eerdergenoemde disciplines een nieuw inzicht kunnen geven in deze casus, is wat meer achtergrondinformatie over de *Palamedes* noodzakelijk. In de biografie die Geeraardt Brandt schrijft over Joost van den Vondel wordt de aanleiding tot het schrijven van de *Palamedes* verhaald. De van huis uit doopsgezinde Vondel kiest, wanneer de

¹³ Erll, “Cultural Memory Studies”, 2 – 3.

¹⁴ Ibidem, 2.

¹⁵ Renate Lachmann, “Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature” in *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, ed. Astrid Erll e.a. (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 301.

¹⁶ Ibidem, 301.

geschillen tussen de remonstranten en de contraremonstranten hoog oplopen, partij voor de remonstranten. Hij ziet zich genoodzaakt om op te komen voor hun gelijk, ook al zijn zij de onderliggende partij.¹⁷ Vondel wil een stuk schrijven over de wandaden die gebeurd zijn omtrent de onthoofding van Van Oldebarnevelt, maar weet niet hoe. Op aanraden van “De heer Albert Koenraads Burgh, Scheepen en Raadt der stad Amsterdam” verpakt hij zijn politieke boodschap in een treurspel met een andere naam.¹⁸ Vondel zoekt in de werken uit de oudheid en ontdekt daarin de Griekse held Palamedes, die onterecht door het volk wordt gedood. Hij ziet overeenkomsten met het verloop van Van Oldebarnevelts leven, gaat aan de slag en publiceert in 1625, kort na de dood van prins Maurits, het treurspel *Palamedes, oft vermoorde onnoozelheit*. Al gauw wordt Vondel aangeklaagd en schuldig bevonden omdat hij “in het Treurspel dingen hadde gesproken, die hy behoorde te zwygen.”¹⁹ Hij betaalt een boete van 300 gulden en de *Palamedes* wordt verboden, maar het toneelstuk wordt populairder dan ooit, zoals wel vaker het geval is met verboden boeken, vermeldt Brandt.²⁰

Het is niet helemaal duidelijk hoe lang het verbod op de *Palamedes* gehandhaafd werd. Verderop schrijft Brandt dat in 1663 de *Palamedes* in Rotterdam voor het volk werd gespeeld, ondanks bezwaren van de Kerkenraad. In 1665, toen de Amsterdamse Schouwburg werd verbouwd, werd het stuk tot drie keer toe vertoond in de teertuin bij de Haarlemmer poort. In de veertig jaar sinds het stuk gepubliceerd werd, was er dus behoorlijk wat veranderd in de Nederlanden.²¹ Naast het spelen van de *Palamedes* werd het treurspel ook volop gelezen en overdacht. De bewijzen daarvoor zijn de geannoteerde exemplaren die in bibliotheken her en der in Nederland bewaard worden.

Er zou gezegd kunnen worden dat in deze case study sprake is van een driedubbele vorm van cultural memory. In de eerste plaats schrijft Joost van den Vondel een treurspel over de Griekse held *Palamedes*. Hij maakt gebruik van intertekstualiteit waardoor de Griekse mythe cultuur als ‘cultural memory’ gaat fungeren. Ten tweede refereert hij in zijn toneelstuk aan een gebeurtenis uit het recente verleden, waardoor deze gebeurtenis onderdeel wordt van het cultural memory. Daarnaast produceert hij middels dit toneelstuk een bouwsteen voor het cultural memory van de generaties die na hem zullen komen en zijn werk zullen lezen. Voor ons zijn de aantekeningen van deze lezers in hun edities van de *Palamedes* een unieke mogelijkheid om

¹⁷ Geeraardt Brandt, *Het leven van Joost van den Vondel*, red. P. Leendertsz Jr. (’s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1932), 13.

¹⁸ Brandt, *Het leven van Joost van den Vondel*, 14.

¹⁹ Ibidem, 18.

²⁰ Ibidem, 18.

²¹ Ibidem, 54 – 55.

meer duidelijkheid te krijgen hoe dit treurspel in de jaren na haar uitgave als cultural memory ging fungeren in de politiek-religieuze context.

Hoofdstuk 2 Wat zeggen de annotaties over de *Palamedes* en diens lezer?

Introductie

In dit hoofdstuk is terug te lezen hoe ik te werk ben gegaan tijdens de zoektocht naar geannoteerde exemplaren van de *Palamedes*. Eerst wordt beschreven welke uitgaven van de *Palamedes* er zijn en daarna waar de overgebleven exemplaren te vinden zijn. Vervolgens analyseer ik de geannoteerde exemplaren van de *Palamedes* die ik heb ingezien, waarna ik de annotaties interpreteer.

2.1 Uitgaven van de *Palamedes*

De *Palamedes* werd voor het eerst in 1625 gepubliceerd door Jacob Aertsz. Colom. In datzelfde jaar verschijnen er 6 herdrukken en in de jaren 1630, 1634, 1652, 1660, 1668, 1671, 1680, 1705 en 1707 wordt het treurspel eveneens opnieuw gedrukt.²² Door deze jaren heen werden de boekjes achtereenvolgens bij Jacob Aertsz. Colom, Abraham de Wees, Cornelis de Bruyn, Jan Jacobsz. Bouman, Michiel de Groot, Gijsbert de Groot (wed.), Jacob Lescaille en Pieter Brakman gedrukt.²³ De tekst van het treurspel veranderde gedurende de zeventiende en achttiende eeuw. Uit onderzoek van Walch blijkt dat Vondel diverse wijzigingen liet doorvoeren in de editie van 1652, voornamelijk van taalkundige en literaire aard.²⁴ De meeste hiervan worden uitgegeven door Abraham de Wees.

In 1705 verschijnt voor het eerst een uitgave bij Pieter Brakman te Amersfoort met commentaar op de inhoud van het treurspel. Op het titelblad staat gedrukt ‘Met aantekeningen uit ’s digters mondt opgeschreven. Nooit voor dezen gedrukt’. Het is opmerkelijk dat deze aantekeningen pas in 1705 worden gedrukt, terwijl Vondel zelf al in 1679 is overleden. Daarnaast vermeldt Schuytplot dat de naam Pieter Brakman hoogstwaarschijnlijk een pseudoniem is voor Pieter van der Veer, de uitgever van verschillende werken van Gerard Brandt²⁵, en dat hij mogelijk de daadwerkelijke uitgever is van de *Palamedes* uit 1705 en 1707.²⁶ Al deze opmerkelijke feiten doen tevens de vraag oprijzen of deze aantekeningen daadwerkelijk uit ’s digters mondt zijn opgetekend, of dat de zaken net iets anders liggen. Ik kom hier later op terug.

²² Aangezien ik me in dit onderzoek focus op de uitgaven die tussen 1625 en 1710 gedrukt zijn, noem ik hier niet de drukken die na 1710 verschenen.

²³ STCN, <http://picarta.pica.nl>.

²⁴ J.L. Walch, *De varianten van Vondel's Palamedes* (s-Gravenhage, 1906).

²⁵ De biografie over Joost van den Vondel die Brandt schreef, werd hier overigens niet uitgegeven, maar bij Leonard Strik in Franeker, in 1682.

²⁶ A.C. Schuytplot, *Catalogus van werken van en over Vondel* (Nieuwkoop: De Graaf, 1987), xxiii.

De aantekeningen in de uitgave van 1705 bestaan uit zogenaamde voetnoten, waarin de toneeltekst nader wordt toegelicht. Deze toelichtingen hebben altijd betrekking op de politieke betekenis van het toneelstuk. Tegelijkertijd met deze aantekeningen verschijnt ook de sectie ‘Aantekeningen op J. van Vondels Palamedes’ in de uitgaven. Hierin wordt door een anonieme auteur tot de lezer gezegd:

(...) wie hier neuswys in alle personagien, vaarzen, en woorden, geheimenisse wil zoeken, zig zal bedrogen vinden: want de Digter, heeft in zyn treurspel verscheide zaken gebragt, die geen gemeenschap met de zaken van Oldenbarnevelt hadden, maar den Grieksen Palamedes geheel eigen waren, en tot sieraad dienden, of tot schaduwe, daar hij 't ware wezen des mans door zigt te verbergen.²⁷

In het vervolg van dit bericht geeft de anonieme auteur uitleg van de personages van de *Palamedes* en vermeldt hij voor welke persoon uit de recente geschiedenis hij of zij staat. Daarnaast is in een druk uit 1707 het volgende ‘Kort Bericht’ achter de titelpagina te lezen:

De stoffe, waer uit de Heer Vondel het treurspel, Palamedes genaemt, heeft zamengesteld, is eerst in onrym ontworpen door den tael- en Historie-kundigen Joannes Meursius, Hoog-leerraer in de Hooge Schoole te Leiden, en wel op 't verzoek van den Hr. van der Myle, Barnevelts Schoonzoon, daer na door Vondel in rym gebracht, die toen noch onkundig in de Grieksche Historien, verscheide zaken verwart en duister heeft voorgesteld. De geleerde Meursius wert van het Hoog-leeraerschap afgezet, eerstelyk om dat hy te veel boeken schreef, ten anderen, om dat hy leermeester van Barnevelts kinderen geweest was.²⁸

Dit bericht werpt een heel nieuw licht op het ontstaan van de *Palamedes*. Het zou niet Vondel geweest zijn die op het idee was gekomen van de held Palamedes, maar Joannes Meursius zou het voorwerk hebben gedaan. J.F.M. Sterck verwierp in het begin van de twintigste eeuw deze gedachte op stilistische gronden in zijn *De werken van Joost van den Vondel*: “Maar zelfs één blik in de met zooveel gloed en overtuiging geschreven verzen toont duidelijk, dat zij niet zijn

²⁷ Joost van den Vondel, *Palamedes of Vermoorde onnozēlheit* (Amersfoort: Pieter Brakman, 1707), https://books.google.nl/books?id=qhZZAAAACAAJ&pg=PA11&dq=vondel+palamedes&hl=nl&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (geraadpleegd 10 november 2016).

²⁸ Joost van den Vondel, *Palamedes of Vermoorde Onnozēlheit. Treurspel* (Amersfoort: Pieter Brakman, 1736), https://books.google.nl/books?id=caH88NxIXggC&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (geraadpleegd 10 november 2016).

nagevolgd, doch uit Vondels hart ontsproten zijn.”²⁹ Het is echter wat kort door de bocht om het feit dat de verzen met veel gloed en overtuiging door Vondel geschreven zijn, als argument te gebruiken voor de opvatting dat het personage Palamedes dan ook uit Vondels koker gekomen moet zijn. Het blijft bij gebrek aan verder bewijs onduidelijk waar dit ‘Kort Bericht’ vandaan komt en waarom het pas later in de *Palamedes* werd opgenomen. In zijn *Bibliographie van Vondels werken* maakt Unger slechts eenmaal melding van dit Kort Bericht en wel bij een editie uit 1707, gedrukt in Amersfoort bij Pieter Brakman³⁰, terwijl op Google Books ook een editie uit 1736 te vinden is waar dit bericht in gedrukt is.³¹

Bovengenoemde informatie is wat er bekend is over de edities van de *Palamedes* die tussen 1625 en 1710 verschenen. In de volgende paragraaf zal worden ingegaan op de geannoteerde exemplaren uit deze periode, die tot nu toe bewaard zijn gebleven.

2.2 Overgebleven exemplaren van de *Palamedes*

In de zoektocht naar geannoteerde exemplaren van de *Palamedes* van Vondel is het in de eerste plaats noodzakelijk om te weten welke edities bij welke drukker verschenen in welk jaar. Daarvoor is de *Short-Title Catalogue, Netherlands (STCN)*, de online catalogus van alle Nederlandse werken uit de periode 1540 – 1800, een goed hulpmiddel. Deze catalogus geeft een betrouwbaar overzicht van de edities van een bepaald werk. Daarnaast biedt de STCN een handvat voor het achterhalen van de individuele exemplaren van een editie en hun vindplaats. Ik heb mijn onderzoeksgebied beperkt tot de edities van de *Palamedes* die tussen 1625 en 1710 gepubliceerd zijn. In onderstaande tabel zijn de resultaten gerangschikt die de STCN geeft naar aanleiding van de zoekopdracht ‘Palamedes Vondel 1625-1710’.

Nr.	Jaar	Drukker/uitgever	Amsterdam UB	Den Haag KB	Leiden UB	Utrecht UB	Overig
1	1625	Jacob Aertsz. Colom	4				
2	1625	Jacob Aertsz. Colom	2	1	1	1	
3	1625	Jacob Aertsz. Colom	3	1	1		1
4	1625	Jacob Aertsz. Colom	1	2		1	3
5	1625	Jacob Aertsz. Colom	3	1	1		3
6	1625	Jacob Aertsz. Colom	2	1	1		1
7	1625	Jacob Aertsz. Colom	9	1	2		3
8	1630	?	2		1		2
9	1634	Jacob Aertsz. Colom	1		1		
10	1652	Abraham de Wees					1

²⁹ J.F.M. Sterck e.a., *De werken van Vondel. Tweede deel 1620 – 1627* (Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, 1929), 16.

³⁰ Unger 141 in J.H.W. Unger, *Bibliographie van Vondels werken* (Amsterdam: Muller, 1888).

³¹ Joost van den Vondel, *Palamedes of Vermoorde Onnozelheit. Treurspel* (Amersfoort: Pieter Brakman, 1736), https://books.google.nl/books?id=caH88NxIXggC&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (geraadpleegd 10 november 2016).

11	1652	Abraham de Wees	3		1	2	3
12	1652	Abraham de Wees	6	2	1	1	5
13	1652	Abraham de Wees	4	3	1		3
14	1652	Abraham de Wees	6	1	1	2	2
15	1660	Cornelis de Bruyn	3	1		2	6
16	1664	Jan Jacobsz. Bouman	1		1		1
17	1668	Jan Jacobsz. Bouman	1				
18	1668	Jan Jacobsz. Bouman	1				
19	166X	Abraham de Wees	3	1	1		2
20	1671	Jan Jacobsz. Bouman			1		1
21	1680	Michiel de Groot	2		1		1
22	16XX	Gijsbert de Groot (wed.)	3				
23	1705	Pieter Brakman	2				2
24	1705	Pieter Brakman					1
25	1705	Pieter Brakman	1			1	1
26	1705	Pieter Brakman	2	1	1	1	1
27	1707	Pieter Brakman					1
28	1707	Pieter Brakman	2				1
29	1707	Pieter Brakman	1				
30	1707	Pieter Brakman	2				1
31	1707	Pieter Brakman	2				2
32	1707	Pieter Brakman	3		1		7
33	1707	Pieter Brakman	2			1	1
34	1707	Pieter Brakman	3	1	1	1	1
35	1707	Pieter Brakman	7	1	3	1	3
36	1707	Pieter Brakman	1	1			3
37	1707	Pieter Brakman	4	2	1	1	2
38	1707	Pieter Brakman	4	1			1
39	1707	Pieter Brakman	4	1	1	1	1
40	17XX	Pieter Brakman	1				1
41	17XX	Pieter Brakman	3				5
42	17XX	Pieter Brakman			1	2	1
43	17XX	Pieter Brakman		1		1	
44	17XX	Gijsbert de Groot (wed.)			1		2
45	17XX	Jacob Lescaille	1		2		1
46	17XX	Gijsbert de Groot (wed.)		1	1		
47	17XX	Jacob Lescaille	2	1			
	Totaal	258	107	26	29	19	77

De bibliotheken waar de meeste exemplaren bewaard worden, zijn apart vermeld in de tabel. De rest is opgenomen onder de noemer 'Overig'. In totaal blijken er nog 230 exemplaren te zijn van de *Palamedes* die tussen 1625 en 1710 gedrukt zijn. Dat is exclusief de 28 exemplaren die ook in bovenstaande tabel zijn opgenomen, maar waarvan het jaar van uitgave niet met volledige zekerheid bepaald kan worden. Gezamenlijk geeft dit een totaal van 258 exemplaren van de *Palamedes*.

2.3 Geannoteerde exemplaren van de *Palamedes*

De STCN geeft veel details over de tot nu toe bewaard gebleven edities van de *Palamedes*, maar zegt helaas weinig tot niets over de aanwezigheid van annotaties in de exemplaren van deze edities. Aangezien veel exemplaren in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam worden

bewaard, biedt de catalogus die door A.C. Schuytvlot is samengesteld, meer inzicht.³² In dit werk noemt hij alle werken van Vondel die vóór 1801 gedrukt zijn en in Amsterdam worden bewaard en of deze exemplaren voorzien zijn van annotaties. Met behulp van deze catalogus heb ik zeven geannoteerde edities van de *Palamedes* gevonden, welke in Amsterdam worden bewaard. Deze heb ik allemaal in kunnen zien, al dan niet met behulp van het online platform www.annotatedbooksonline.com.

Van de collecties van de bibliotheken te Den Haag, Leiden en Utrecht was geen vergelijkbare catalogus te vinden. Daarom heb ik alle exemplaren van de *Palamedes* die beschikbaar waren in deze bibliotheken, ingezien. In de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag heb ik vier geannoteerde exemplaren ingezien en in de Universiteitsbibliotheek van Leiden één geannoteerd exemplaar. Dat geeft een totaal van twaalf geannoteerde exemplaren, die hieronder een voor een geanalyseerd zullen worden.

2.3.1 Universiteitsbibliotheek Amsterdam

In de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam worden volgens de STCN 107 exemplaren van de *Palamedes* bewaard. Ik heb deze exemplaren niet allemaal ingezien, maar aan de hand van de catalogus van Schuytvlot een zevental geannoteerde exemplaren aangevraagd en onderzocht.³³

O 80 933 1

Dit is een exemplaar van de eerste uitgave, welke in 1625 is gedrukt door Jacob Aertsz. Colom te Amsterdam.³⁴ Het gaat om een doorschoten exemplaar, dat wil zeggen een exemplaar waarin gedrukte bladzijdes worden afgewisseld door blanco bladzijdes, waardoor de lezer volop ruimte had om aantekeningen te maken. De lezer van deze editie heeft daar ook volop gebruik van gemaakt. In het exemplaar zijn bijzonder veel aantekeningen te vinden maar deze zijn lastig leesbaar, onder andere omdat ze niet in het Nederlands zijn gemaakt maar in het Latijn.³⁵ De annoteerder van deze editie heeft steeds woorden in de tekst onderstreept en op de blanco pagina een aantekening gemaakt ter hoogte van de onderstreping. Het lijkt er dus op dat de aantekeningen corresponderen met de onderstreepte gedeelten. Dit zijn vaak namen van personen of plaatsen.

³² Schuytvlot, *Catalogus van werken van en over Vondel*.

³³ In tabel 1 in de bijlage is in een overzicht te zien welke exemplaren ik wel en niet heb ingezien.

³⁴ Schuytvlot, *Catalogus van werken van en over Vondel*, 130.

³⁵ Zie afbeelding 1 in de bijlage.

Dit is een exemplaar van de *Palamedes*-editie uit 1652, uitgegeven door Abraham de Wees. Tussen de ‘Personaedjen’ en het treurspel zelf is een aantal blanco pagina’s te vinden, welke in het boek zelf lijken te zitten. Hierop heeft de lezer in wat Schuytvlot een “18^e (?) eeuwse hand” noemt ‘Aantekeningen en Verklaringen op Joost van Vondels Palamedes’ geschreven. Deze aantekeningen beslaan vier pagina’s, wat exact het aantal blanco bladzijdes is dat voorafgaat aan de gedrukte tekst van het treurspel. Op de blanco pagina’s naast het gedrukte treurspel zijn ook allerlei annotaties te vinden in hetzelfde handschrift als waarin de ‘Aantekeningen’ zijn opgetekend.

De geschreven ‘Aantekeningen en Verklaringen op Joost van Vondels Palamedes’ en de annotaties bij het treurspel corresponderen met de sectie ‘Aantekeningen op J. van Vondels Palamedes’ en de ‘aantekeningen uit ’s digters mondt’ uit de edities vanaf 1705. De annotaties bij het treurspel zijn echter wel anders verwoord dan de aantekeningen uit de edities vanaf 1705.³⁶

Vondel 2 E 7

Dit is eveneens een exemplaar van de editie die in 1652 in Amsterdam is gedrukt, voor Abraham de Wees. Het gaat hier om dezelfde uitgave als hierboven besproken is. Op de blanco pagina’s tussen de ‘Personaedjen’ en het treurspel zelf worden de literaire personages toegelicht, namelijk voor welke historische personen ze zouden staan.

Ook in dit exemplaar corresponderen de annotaties bij het treurspel met de ‘aantekeningen uit ’s digters mondt’ uit de drukken vanaf 1705, maar opnieuw is de formulering en opbouw van de zinnen vaak net wat anders. Wanneer deze annotaties vergeleken worden met de annotaties uit de editie die hiervoor besproken is (*O 80-933 2*), zijn deze ook verschillend van elkaar.³⁷ De zinnen zijn anders geformuleerd en woorden worden op verschillende wijzen gespeld.

Daarnaast zijn in deze editie verschillende losse velletjes papier te vinden. Dit blijkt het resultaat te zijn van een onderzoek dat in 1864 heeft plaatsgevonden, zo staat vermeld voorin de editie. Op de binnenzijde van het kaft staat de naam ‘G. Penon’ en op een blanco pagina vóór

³⁶ Als aantekening staat bij “want dat ik liever zag / Het ongelijk geslecht” geschreven: “dit siet op Barnevelds genoegtheid tot vrede t’geen van veele quaalijk geduid wierd, als of hij de Spanjaarts gunstig was”. Zie afbeelding 2 in de bijlage. In de editie uit 1705 staat bij dezelfde passage het volgende gedrukt: “b. Deze woorden zien op het twalefjarig bestant, en zijnen yver om dat door te dringen, dat van velen qualijk genomen en geduid wierdt, als of hy der Spaansche partye gunstig waar.” In Joost van den Vondel, *Palamedes of Vermoorde onnoztheit* (Amersfoort: Pieter Brakman, 1705) https://books.google.nl/books?id=eUNgAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (geraadpleegd 10 november 2016), 2.

³⁷ Als aantekening staat bij de passage die ook in de vorige voetnoot genoemd wordt, het volgende: “Deeze woorden zien op het twaalfjarige bestandt, en zijnen nijver, om dat door te dringen, dat van veele qualijk geduid en genomen wierd, als of hij der spaansche partije gunstig waar.” Zie afbeelding 3.1 in de bijlage.

het titelblad schrijft hij een boodschap, waarvan slechts flarden leesbaar zijn. “In 1864 [...] zag ik bij den Heer A.D. Schinkel, één exemplaar van Vondels *Palamedes*, Amsterdam 1668 [...] doorschoten met wit papier waarop de eigenhandige aantekeningen van G. Brandt. Aangekocht uit de Bibliotheek van H. Follens. Op de [...] bibliotheek is nog één handschrift van de *Palamedes* met eigenhandige aantekeningen van G. Brandt uit de bibliotheek van J. Koning in 1833 aangekocht. Zijnde No. 191 in folio.”³⁸

Georg Penon (1850 – 1890) studeerde te Groningen en Leiden in de letteren en promoveerde in 1873. Hij was daarna leraar op verschillende scholen. Hij schreef onder andere *Historische en bibliografische beschouwing van Vondels Hekeldichten*.³⁹ Als dit inderdaad de Penon is wiens naam voorin deze editie staat, was hij op veertienjarige leeftijd al bezig met een klein onderzoekje naar annotaties in de *Palamedes*.

De losse velletjes papier bevatten steeds een aantekening die stamt uit de editie van 1707 (met corresponderend paginanummer), en die nog niet in deze editie geannoteerd waren. Hieruit blijkt dus dat niet alle aantekeningen uit de latere gedrukte edities al door de lezer waren opgeschreven, aangezien Penon nog verscheidene aanvullingen doet.

Vondel 1 F 19

Dit is een exemplaar van de editie gedrukt in Amersfoort door Pieter Brakman in 1705. Deze editie bevat dus al de gedrukte ‘aantekeningen uit ’s digters mondt’. Daarnaast zijn er enkele geschreven annotaties in dit exemplaar te vinden, welke al beginnen op de lege pagina vóór de titelpagina, waar in kleine letters een korte tekst staat geschreven.⁴⁰ Dit blijkt het eerdergenoemde ‘Kort Bericht’ te zijn, wat in 1707 gedrukt in een editie verscheen. In deze editie uit 1705 is de tekst zonder de titel ‘Kort Bericht’ opgeschreven. Een verklaring kan zijn dat de lezer dit bericht na 1707 heeft overgeschreven uit een recentere uitgave van de *Palamedes* uit 1707. Het is dan wel opvallend dat de lezer niet de titel ‘Kort Bericht’ heeft overgenomen. Een andere verklaring kan zijn dat dit geschreven ‘Kort Bericht’ in de editie uit 1705 ouder is dan het gedrukte ‘Kort Bericht’ uit de edities vanaf 1707.

Naast de gedrukte ‘aantekeningen uit ’s digters mondt’ heeft de lezer nog enkele aantekeningen toegevoegd, om precies te zijn zes. Deze hebben allemaal betrekking op de politieke betekenis van de *Palamedes*, maar het zijn wel andere aantekeningen dan die in de andere geannoteerde exemplaren van de *Palamedes* die ik onder ogen heb gehad, te vinden waren.

³⁸ Zie afbeelding 3.2 in de bijlage.

³⁹ J.G. Frederiks e.a., *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* (Amsterdam: Veen, 1891).

⁴⁰ Zie afbeelding 4 in de bijlage.

Vondel 2 C 3

Dit exemplaar is in 1625 gedrukt. Het is geen doorschoten exemplaar, dus de lezer heeft of op ingeplakte pagina's zijn aantekeningen geschreven, of in de kantlijn van de tekst. De 'Aantekeningen en Verklaringen op Joost v. Vondels Palamedes' zijn in dit exemplaar geschreven, evenals tal van aantekeningen naast de tekst van het treurspel. Op de eerste paar pagina's worden de annotaties gerangschikt op nummer van alfabet, maar later wisselt de annoteerder deze ook af met allerlei figuurtjes zoals driehoekjes, hekjes en rondjes. De annotaties komen in grote lijnen overeen met de gedrukte aantekeningen die vanaf 1705 worden gepubliceerd, maar er zijn verschillen. Bij de rey van Peloponneseren en Ithakoizen, voorafgaand aan het derde bedrijf, heeft de lezer bijvoorbeeld het volgende geschreven: "In dese rey beschrijft de dichter de kragt, de kragt van 't noodlot of het onveranderlijk besluit der predestinatie."⁴¹ In de aantekeningen van 1705 staat op deze plek: "* Hier hoort men den rei der Peloponezeren en Ithakoizen, verbeeldende de Contraremonstranten, het noodtlot aanroepen: daar de Digter het harde gevoelen der Predestinatie door beschimpt, onder andere met de vaarzen getekent *".⁴²

Vondel 2 G 43A

Dit exemplaar is in Amsterdam gedrukt bij de weduwe van Gijsbert de Groot.⁴³ Er staat geen jaar van uitgave vermeld op de titelpagina, maar uit eerder onderzoek door Annemarie Reinders bleek dat deze editie waarschijnlijk in de laatste jaren van de zeventiende eeuw is gedrukt.⁴⁴ Het exemplaar bevat geschreven annotaties en uit het onderzoek van Reinders bleek dat deze annotaties zo goed als volledig overeenkomen met de 'aantekeningen uit 's dichters mond' die in 1705 werden uitgegeven.

Vondel 2 G 43B

Dit exemplaar is eveneens bij de weduwe van Gijsbert de Groot gedrukt.⁴⁵ Het exacte jaar van uitgave is onbekend. Op de eerste pagina is in een latere hand dan de rest van de annotaties met potlood geschreven "Mogelijk handschrift van Ger. Brandt!" Na de lijst met personages is in dat mogelijke handschrift van Brandt de 'Aantekening en Verklaring op J. van Vondels *Palamedes*' opgeschreven. Verder is het toneelstuk vergezeld van geschreven annotaties, welke grote

⁴¹ Zie afbeelding 5 in de bijlage.

⁴² Van den Vondel, *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*, https://books.google.nl/books?id=eUNgAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (geraadpleegd 10 november 2016), 25.

⁴³ Geraadpleegd via www.annotatedbooksonline.com.

⁴⁴ Annemarie Reinders, *Handgeschreven annotaties in een 17de eeuw's exemplaar van Vondels Palamedes. Een casestudy naar de functie van leessporen* (Utrecht).

⁴⁵ Geraadpleegd via www.annotatedbooksonline.com.

overeenkomsten vertonen met de ‘aantekeningen uit ’s digters mondt’, maar niet letterlijk hetzelfde zijn. Een voorbeeld is de aantekening op het fragment “Of juist onnozel bloet, en Agamemnons zaet / De felle Hekate most zoenen, en versachten”. In dit exemplaar is daarbij opgetekend: “C. Een griekse geschiedenis in dien tijd, nu toegepast op de verkiesing en verwerping, als blijkt uit de onderste regel en ommebrengen van soo veel gedoemde zielen.” In de aantekeningen uit 1705 staat hier: “d. De Griexe geschiedenis onder dien tijdt, van ons gepaalt op de verkiezinge en verwerpinge, gelijk ’t blykt.”⁴⁶

2.3.2 Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Volgens de STCN worden in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag 26 exemplaren van de *Palamedes* bewaard die tussen 1625 en 1710 gedrukt zijn. Hiervan kon ik 16 exemplaren inzien, de overige exemplaren waren niet beschikbaar.⁴⁷ Van deze 16 exemplaren bleken vier exemplaren annotaties te bevatten, welke hieronder worden besproken.

KW 448 L 1

In dit exemplaar uit 1625 zijn door de lezer alleen letters in de kantlijn van de tekst of in de tekst zelf gezet, waarschijnlijk corresponderend met gedrukte aantekeningen uit latere edities.⁴⁸

KW 123 C 27

Dit exemplaar uit 1652 bevat zeer veel aantekeningen, naar het lijkt in verschillende handschriften. Als eerste is op de blanco pagina achter het titelblad de lijst met personages geschreven uit het toneelstuk *Iphigenia* van Samuel Coster. Op de volgende pagina is in verschillende handschriften de verklaring van de personages uit de *Palamedes* opgeschreven. Ook de ‘Aantekening en Verklaring van J. v. Vondels *Palamedes*’ is opgeschreven.

Het toneelstuk zelf bevat 81 genummerde, uitgebreide aantekeningen, die allemaal gaan over de politieke betekenis van het toneelstuk. Daarnaast is op de blanco pagina’s achter het toneelstuk het volgende geschreven: “Namen der vier-entwintig Gedelegeerde Rechters van den Advokaet Johan van Oldenbarnevelt (by den Ambassadeur Van Vrankrijk Beuls genoemd) waar voor ijder vier-en-twintig hondert guldens heeft genoten.” Wat volgt is inderdaad een lijst van 24 namen van mannen, met daaronder hun functie.⁴⁹ Dit blijkt een pamflet uit 1619 te zijn.⁵⁰

⁴⁶ Van den Vondel, *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*,

https://books.google.nl/books?id=eUNgAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (geraadpleegd 10 november 2016), 3.

⁴⁷ In tabel 2 in de bijlage is in een overzicht te zien welke exemplaren ik wel en niet heb ingezien.

⁴⁸ Zie afbeelding 6 in de bijlage.

⁴⁹ Zie afbeelding 7.1 in de bijlage.

Achter deze lijst met namen is het volgende te lezen: “Den Gereformeerden Momus, aan J. v. Vondelen, op zijn Palamedes. Men singt op de voice van: *Bereijd u Huijs terstond* of *Ik weet een reyn casteelke*, 1626.” Vervolgens is een satirisch lied opgeschreven van twaalf coupletten, dat wordt afgesloten met de raadselachtige auteursaanduiding “Door Momus de Schoorsteenveger. I nunc et verbis virtutem illude superbis. ’t Is beter wel geswegen, als van qualijk spreken hinder gekregen.” Tot slot is het volgende te lezen: “Gecopieert naar een out en teffens eenigzins gedevalueert manuscript, te Antwerpen in october van den jare 1739.”⁵¹ Enig onderzoek wijst uit dat dit gedicht van deze Gereformeerde Momus een pamflet is dat in 1625 werd uitgegeven en waarin Joost van den Vondel felle kritiek krijgt en hem verweten wordt dat hij een ongeestelijk en niet stichtelijk toneelstuk heeft geschreven.⁵² De schrijver hanteert een schuilnaam, Momus is namelijk de Griekse god van scherts en spot.⁵³ Waarschijnlijk krijgt hij de toevoeging ‘schoorsteenveger’ om aan te geven dat deze schrijver reinigt wat vuil is.

KW 393 G 7

Dit exemplaar uit 1652 bevat 56 genummerde aantekeningen in oud handschrift. Het zijn niet allemaal dezelfde aantekeningen als die later in drukvorm worden uitgegeven, want dat zijn er meer dan 56. Sommige gedrukte aantekeningen ontbreken in de geschreven annotaties. Bij het fragment “want dat ik liever zag / Het ongelijk geslacht” staat in de editie van 1705 de volgende aantekening: “b. Deze woorden zien op het twalefjarig bestant, en zijnen yver om dat door te dringen, dat van velen qualijk genomen en geduit wierdt, als of hy der Spaansche partye gunstig waar.”⁵⁴ Deze ontbreekt echter in dit geannoteerde exemplaar. Andere annotaties zijn wel geschreven in dit exemplaar, maar niet gedrukt, zoals de volgende annotatie, behorend bij het fragment “Dit ongeluck is hem voor ons te spa beschoren”: “56. Dit zijn de woorden [...] van de aartshertog Albertos gesproken tegen d’infanta Isabella.”⁵⁵

KW 393 G 8

Dit exemplaar is gedrukt in 1707, wat betekent dat de ‘aantekeningen uit ’s digters mondt’ in deze editie zijn gedrukt. De annoteerder van dit exemplaar heeft achter de lijst met personages alle personages uit het verhaal op alfabetische volgorde gerangschikt en achter hun naam

⁵⁰ <http://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identificer=NCRD01%3A062788736>

⁵¹ Zie afbeelding 7.2 in de bijlage.

⁵² Joost van den Vondel, *De werken van J. van den Vondel, Volume 4*, red. Jacob van Lennep (Leiden: Sijthoff, 1900), 341.

⁵³ Bart Ramakers, red., *Conformisten en rebellen* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003), 220.

⁵⁴ Van den Vondel, *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*, https://books.google.nl/books?id=cUNgAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (geraadpleegd 10 november 2016), 2.

⁵⁵ Zie afbeelding 8 in de bijlage.

verschillende nummers gezet, welke lijken te corresponderen met de pagina's waarop dit personage genoemd wordt.⁵⁶ Daarnaast zijn de blanco pagina's van dit exemplaar volledig volgeschreven met extra aantekeningen. Deze aantekeningen lijken niet te gaan over de politieke betekenis van de *Palamedes*, maar juist over de Griekse helden die genoemd worden.

2.3.3 Universiteitsbibliotheek Leiden

De Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek te Leiden heeft volgens de STCN 29 exemplaren van de *Palamedes* in haar bezit. Niet alle exemplaren die ik heb aangevraagd, waren in te zien.⁵⁷ Onder de 12 exemplaren die ik in heb gezien bevond zich één exemplaar dat zeer uitgebreide annotaties bevatte.

763 C 14

Dit exemplaar van de *Palamedes* is er een van de editie uit 1652. In het treurspel zelf zijn geen aantekeningen gemaakt, maar voor het titelblad zijn vierendertig pagina's in het boekje geplakt, die volledig zijn volgeschreven. Op de eerste pagina is geschreven: "Uitleggingen en Aantekeningen op J. V. Vondels Palamedes, zoo uit Vondels eigen mondt, als uit verscheide Memorien en Schriften bijeengesteld door Gerard Brandt, naar wiens handschrift ik de zelve heb afgeschreeven." Daaronder staat geschreven:

Joannes Antonides van der Goes aan Joachim Oudaan in een Brief van den 20 van Lentemaant 1673 die onder mij berust: De namen en bijzonderheden in Palamedes kan ik uit den Heer Vondel niet recht vernemen, alzo zijne E. door den hogen ouderdom meest ontvallen en zijne uitleggingen daarvan raedsels zijn. Doch Ds Brant heeft een Palamedes die van regel tot regel in het beste van Vondels tijt uit zijnen monde is aengetekent, en alles op de rechte geschiedenis toegepast. 'K heb evenwel niet meer bij hem vermoght, als dat ik het kon zien en lezen ten zijnen huize, zonder het te mogen naeschrijven.⁵⁸

Op de achterkant van deze pagina is een stuk papier geplakt waarop in een heel ander (ouder) handschrift iets staat geschreven wat van de hand van Joost van den Vondel zelf lijkt te zijn. De tekst luidt: "Monsieur Brant, de Tragedie daer commentarien op passen hebbe ick seer verandert en verbetert, en zal, zoo ras die gedrukt is aen uwen vader de copy bestellen. Uwe E.

⁵⁶ Zie afbeelding 9 in de bijlage.

⁵⁷ In tabel 3 in de bijlage is in een overzicht te zien welke exemplaren ik wel en niet heb ingezien.

⁵⁸ Zie afbeelding 10.1 in de bijlage.

Dienstwillige J. v. Vondel”. In het hoekje staat in een ander handschrift: “ontfangen den 2. November. 1654.”⁵⁹ Deze brief is opgenomen in Stercks verzameling van Vondel-brieven. Hij zegt echter dat deze brief geen betrekking heeft op de *Palamedes*, maar op een ander toneelstuk van Vondel, namelijk de *Lucifer*.⁶⁰ Dit is inderdaad aannemelijk, aangezien er net twee jaar geleden, in 1652, een verbeterde editie van de *Palamedes* was gepubliceerd en de eerstvolgende editie pas in 1660 zou verschijnen.

Wat volgt zijn aantekeningen bij het toneelstuk, welke ditmaal niet naast de lopende tekst zijn opgetekend maar onder elkaar zijn opgeschreven.⁶¹ In totaal zijn het tussen de 180 en 200 annotaties, verspreid over zeventien pagina's. Deze zeventien pagina's worden tweemaal onderbroken, eenmaal door de lijst met personages inclusief hun verklaring, en eenmaal door de lijst met rechters van Van Oldenbarnevelt, onder vermelding van de provincie waar zij vandaan kwamen.

Na deze annotaties volgt een soort commentaar op de *Palamedes*, waarin elk bedrijf apart wordt samengevat en becommentarieerd. Het handschrift besluit met de volgende Nota Bene: “NB. Deeze aanmerkingen over Vondels Palamedes zijn van Joan van Broekhuizen, en heb ik de zelve afgeschreeven naar zijn eigen handschrift. Zie Broekhuizens Leven door D.V. Hoogstraten p. 48.”⁶² Volgens Unger is de ‘ik’ in dit citaat Gerard Papenbroek⁶³, aangezien dit *Palamedes*-exemplaar deel uitmaakt van de Papenbroek-collectie, die na zijn dood in 1743 aan de Universiteitsbibliotheek van Leiden werd overgedragen.⁶⁴ Joan van Broekhuizen, van wie de aanmerkingen afkomstig zijn, leefde tussen 1649 en 1707 en wijdde zich na een militaire loopbaan aan het literaire vak. De laatste tien jaar van zijn leven bracht hij in “stille rust en vrede door (...) en legde hij zich meest op de stichtelijke poëzij toe, en vond het grootste genoegen in de aanspraak van geleerde en godvruchtige mannen.”⁶⁵ Het is dan ook aannemelijk dat Van Broekhuizen al voor de eeuwwisseling zijn aanmerkingen op de *Palamedes* schreef.

2.4 Interpretatie van de annotaties

Om het interpreteren van al deze annotaties overzichtelijk te maken, zal achtereenvolgens de inhoud van de annotaties, de herkomst van de annotaties en de datering van de annotaties besproken worden.

⁵⁹ Zie afbeelding 10.2 in de bijlage.

⁶⁰ J.P.M. Sterck, *Vondelbrieven uit de XVIIe eeuw aan en over den dichter* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1935).

⁶¹ Zie afbeelding 10.3 in de bijlage.

⁶² Zie afbeelding 10.4 in de bijlage.

⁶³ J.H.W. Unger, *Vondeliana* 125,

https://archive.org/stream/oudholland29docugoog/oudholland29docugoog_djvu.txt (geraadpleegd 7 november 2016).

⁶⁴ A.J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, deel 15, 85.

⁶⁵ Van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, deel 2-2, 1371-1372.

2.4.1 Inhoud van de annotaties

Wat betreft de inhoud van de annotaties kan een aantal conclusies getrokken worden. In de eerste plaats kan gezegd worden dat in de twaalf geannoteerde exemplaren die ik ingezien heb, bijna alle annotaties die behoren bij de toneeltekst dezelfde strekking hebben. Zij hebben allemaal betrekking op de politieke betekenis van de *Palamedes*, namelijk het verhaal van de ondergang van Johan van Oldenbarnevelt. De uitzonderingen zijn de *O 80 933 1* (gedrukt in 1625, bewaard in UB Amsterdam) en de *KW 393 G 8* (gedrukt in 1707, bewaard in KB Den Haag), waar de annotaties van toepassing zijn op de letterlijke personages uit de *Palamedes*, namelijk de helden uit de Griekse oudheid. De politieke betekenis speelt geen rol in de annotaties van deze exemplaren. Van het in het Latijn geannoteerde exemplaar kan gezegd worden dat deze mogelijk voor educatieve doeleinden heeft gediend, aangezien het Latijn de voertaal was in het onderwijs. Van het andere exemplaar is met wat minder zekerheid te zeggen dat deze in het onderwijs werd gebruikt, aangezien deze aantekeningen wel in het Nederlands waren, maar er kan in ieder geval geconcludeerd worden dat deze annoteerder zich niet in het bijzonder bezig hield met de politieke betekenis van de *Palamedes*.

Ten tweede kan geconcludeerd worden dat van de overige tien exemplaren er twee afwijkend zijn van de overige acht, namelijk de *Vondel 1 F 19* en de *763 C 14*. De annotaties in de *Vondel 1 F 19*, een exemplaar uit 1705, zijn summier toevoegingen op de al gedrukte aantekeningen in dit exemplaar. Daarnaast is dit exemplaar voorzien van een geschreven 'Kort Bericht'. De annotaties in de *763 C 14*, behorend bij de toneeltekst, hebben wel betrekking op de politieke betekenis van de *Palamedes*, maar komen niet overeen met de annotaties in de overige acht exemplaren. De annotaties hebben betrekking op andere passages en het zijn er beduidend meer.

Als derde kan gezegd worden dat de annotaties uit alle overige acht geannoteerde exemplaren wat betreft inhoud met elkaar overeenkomen. In elk geannoteerd exemplaar worden dezelfde passages toegelicht en de toelichting is in elk exemplaar hetzelfde, zij het dat deze soms wat anders geformuleerd is.

In de vierde plaats kan worden geconcludeerd dat de annotaties in deze acht exemplaren in grote lijnen overeenkomen met de aantekeningen die vanaf 1705 gedrukt zijn onder de zinsnede 'aantekeningen uit 's dichters mond'. Dat doet de vraag rijzen wat de bron van de geschreven annotaties is. Zouden ze misschien allemaal zijn gekopieerd uit een editie uit 1705, waar deze aantekeningen in drukvorm te vinden waren? Hieronder zal dan ook worden ingegaan op de datering van de annotaties.

2.4.2 Datering van de annotaties

Hoewel er weinig bekend is en terug te vinden is over het jaar waarin de annotaties zijn opgeschreven, kan in ieder geval geconcludeerd worden dat de annotaties nooit ouder kunnen zijn dan de editie waarin ze opgetekend zijn. Daarnaast valt op dat er slechts één editie uit 1625 is waarin annotaties staan die betrekking hebben op de politieke betekenis van de *Palamedes*. Verder zijn het edities uit 1652 en later, die voorzien zijn van deze politieke annotaties.

Er valt echter geen directe relatie te leggen tussen het jaar van uitgave van het werk en het moment van annoteren in het werk. In bijna alle gevallen wordt niet vermeld in welk jaar de annotaties zijn geplaatst. Het feit dat er annotaties staan in een editie uit 1652, wil nog niet zeggen dat de annotaties omtrent de politieke betekenis van de *Palamedes* daadwerkelijk in 1652 al circuleerden. Mogelijk hadden mensen al enige tijd een *Palamedes* in hun bezit en hebben zij later de annotaties hierin geschreven, bijvoorbeeld toen deze annotaties in druk verschenen, onder de zinsnede ‘uit ’s dichters mondt’. In het kader hiervan is het inderdaad mogelijk dat de geschreven aantekeningen zijn overgenomen uit de gedrukte uitgave uit 1705. Toch is tegen die aanname een aantal bezwaren te maken, die in de volgende paragraaf besproken zullen worden.

2.4.3 Herkomst van de annotaties

De aanname dat de geschreven annotaties zijn overgeschreven uit de gedrukte uitgave uit 1705, is in de eerste plaats problematisch omdat de geschreven annotaties in geen van de acht exemplaren een letterlijke kopie van de ‘aantekeningen uit ’s dichters mondt’ zijn. De ene keer zijn de geschreven annotaties een stuk uitgebreider dan de gedrukte aantekeningen, de andere keer is in het kort opgeschreven wat in de gedrukte aantekening is verwoord. Een voorbeeld is het fragment op pagina 3 (in editie 1705), waar staat: “Men stroit, om Argos haet te wetten tegens my,/Dat ick besnoeien wil de wettige vooghdy”. In de edities die in 1705 verschenen met ‘aantekeningen uit ’s dichters mondt’, is hierbij de volgende aantekening geplaatst:

e. Deze vaarzen hebben hun opzigt op d’uitstroijinge, dat d’Advokaat het gezag van Prins Maurits zocht in te binden.⁶⁶

In de verschillende geannoteerde exemplaren staat hier het volgende opgetekend:

O 80 933 2 (1652) “Deese woorden hebben haar opzigt op de uijtstroijing, dat Barneveld toelij om Prins Maurits de patente te onttrekke en sijn gesag in te binden.”

⁶⁶ Van den Vondel, *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*, https://books.google.nl/books?id=eUNgAAAACAkJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (geraadpleegd 10 november 2016), 3.

- KW 393 G 7* (1652) “4. [???] om P^{rs} M^s de patenten te onttrekken”
- KW 123 C 27* (1652) “4. Dese woorden hebben een inzicht op de uijtstrooijingen dat Oldenbarnevelt toelei om Prins Mauritz de patenten te onttrekken en zijn gezag in te binden.”
- Vondel 2 E 7* (1652) “a. Deeze vaarzen hebben z’n opzigt op d’uitstroijinge, dat d’Advokaat het gezag van Prins Maurits zogt in te binden.”
- Vondel 2 G 43 a* “E. Deze vaarzen hebben hun opzigt op d’uitstroijinge, dat d’Advocaat het gezag van Prins Maurits zogt in te binden.”⁶⁷
- Vondel 2 G 43 b* “A. Deze woorden hebben haar opsigt op de uijtstroijing dat Barnevelt toeleij om Prins Maurits de patenten te onttrekken, en sijn gezag in te binden.”⁶⁸

In beginsel zijn deze annotaties hetzelfde. Ze verwoorden allemaal dezelfde politieke betekenis van dit fragment uit de *Palamedes*. Er zijn echter teveel verschillen in de precieze formulering om aan te nemen dat al deze geschreven annotaties zijn gekopieerd uit een gedrukte editie uit 1705 of later. Wanneer iemand aantekeningen zou kopiëren, zou men verwachten dat deze persoon dit zo nauwkeurig mogelijk zou doen en niet in eigen woorden (en met eigen taalfouten) de strekking van de aantekeningen zou neerpennen.

Een tweede bezwaar is dat het aantal geschreven annotaties niet in alle gevallen gelijk aan elkaar is en daarnaast ook niet gelijk is aan het aantal gedrukte aantekeningen. Een voorbeeld is het exemplaar *KW 123 C 27* dat 81 genummerde geschreven aantekeningen bevat, terwijl het exemplaar *KW 393 G 7* slechts 56 genummerde aantekeningen bevat en de editie uit 1705 74 gedrukte ‘aantekeningen uit ’s dichters mondt’ bevat. De variaties in aantallen zijn dusdanig divers, dat het wederom niet aannemelijk lijkt dat alle geschreven annotaties zijn gekopieerd uit latere gedrukte edities. Wanneer iemand de annotaties had gekopieerd uit een gedrukte editie, zouden dit evenveel geschreven annotaties moeten zijn als gedrukte aantekeningen en zou het verschil in aantallen niet zo groot moeten zijn. Daarnaast is het niet zo dat alle 56 geschreven annotaties uit het exemplaar *KW 393 G 7* voorkomen in de exemplaren die meerdere annotaties hebben. Er zijn, zoals eerder aangetoond, annotaties in het exemplaar *KW 393 G 7* die in geen van de andere geannoteerde exemplaren die ik gezien heb, voorkomen.

Deze twee bezwaren zorgen ervoor dat ik de hypothese moet verwerpen dat de geschreven annotaties zijn overgeschreven uit een gedrukte editie. Dat betekent automatisch dat ik aanneem dat de geschreven annotaties oorspronkelijk ergens anders vandaan komen. Wat hun herkomst dan wel is, is niet eenvoudig vast te stellen. Het is in ieder geval duidelijk dat er vóór

⁶⁷ www.abo.annotatedbooksonline.com/#binding-56-1

⁶⁸ www.abo.annotatedbooksonline.com/#binding-57-1

1705 al aantekeningen betreffende de politieke betekenis van de *Palamedes* gecirculeerd moeten hebben. Aanwijzingen daarvoor worden ook in diverse bronnen gegeven. Verder speculerend kunnen er twee mogelijke scenario's geschetst worden.

In het eerste scenario is Gerard Brandt de sleutelfiguur. In de brief die in het Leidse exemplaar 763 C 14 werd geciteerd (en ook genoemd wordt door J.P.M. Sterck in zijn *Vondelbrieven*⁶⁹ en door P. Calis in zijn *Vondelbiografie*⁷⁰) wordt verwezen naar een geannoteerd exemplaar van de *Palamedes*, dat in bezit van Gerard Brandt zou moeten zijn. Gerard Brandt schrijft zelf niets over deze vermeende aantekeningen. Wel gaat hij in zijn biografie van Vondel in op de angst van Vondel dat men na zijn dood al zijn schriften onder de pers zou brengen, en dat Vondel daarom veel van zijn geschriften heeft verbrand. In het kader daarvan schrijft Brandt: "Men weet ook, dat hy op zeekeren tydt te Hoorn zyn zuster, Katharina van den Vondel (...) bezoekende, een wydlustige uitlegging op Palamedes treurspel hadt gestelt: maar dat zeker Heer hem 't gevaar, daar hy zich in stak, zoo krachtig voor oogen stelde, dat hy 't schrift, veel vellen papiers groot, in 't vier smet, en al dien arbeid van de vlam liet verslinden."⁷¹ Vondel lijkt dus zelf de sporen van de aantekeningen op de *Palamedes* te hebben uitgewist, maar volgens Van der Goes zou Brandt wel degelijk deze aantekeningen in zijn bezit hebben. Blijkbaar ging dat gerucht in meerdere kringen rond, aangezien twee van de twaalf geannoteerde exemplaren die ik heb ingezien, melding maken van het feit dat deze aantekeningen mogelijk van de hand van Brandt zijn. In het exemplaar 763 C 14 schrijft Gerard van Papenbroek dat de uitleggingen en aantekeningen in dat exemplaar zijn "bijeengesteld door Gerardt Brandt, naar wiens handschrift ik dezelve heb afgeschreven". Dit moet Van Papenbroek voor zijn dood in 1743 gedaan hebben. Voorin het exemplaar *Vondel 2 G 43B* staat "Mogelijk handschrift van Ger. Brandt!". Dit is echter wel in een latere hand geschreven, dus deze toevoeging is waarschijnlijk pas in de negentiende of twintigste eeuw gedaan. Opvallend is dat de annotaties in deze beide exemplaren niet geheel overeenkomen. De annotaties in de 763 C 14 zijn vele malen uitgebreider dan die in de *Vondel 2 G 43B* en alle andere geannoteerde exemplaren die ik heb ingezien. Daarnaast heb ik dusdanig uitgebreide aantekeningen in geen enkel ander exemplaar teruggezien. Deze tegenstrijdigheden daargelaten, zouden in dit eerste scenario de aantekeningen uit het geannoteerde exemplaar van Brandt komen en zouden de andere geannoteerde exemplaren daarvan afgeleid zijn.

Er is ook een tweede scenario, waarin de aantekeningen al circuleerden voordat er bekendheid ontstond rond het geannoteerde exemplaar van Brandt. Het is goed mogelijk dat

⁶⁹ J.F.M. Sterck, *Vondelbrieven*, 140.

⁷⁰ Piet Calis, *Vondel: het verhaal van zijn leven (1587 – 1679)* (Amsterdam: Meulenhoff, 2008), 357.

⁷¹ Brandt, *Het leven van Joost van den Vondel*, 69.

lezers al eerder zelf aan de slag zijn gegaan met het interpreteren van de *Palamedes*. Op die manier zou er langzamerhand een verzameling van aantekeningen ontstaan kunnen zijn die steeds verder werd uitgebreid en ging circuleren in leeskringen. Met behulp van paleografie, het onderzoeken van handschriften, zouden de annotaties in de verschillende exemplaren dusdanig in detail gedateerd kunnen worden, dat de route die de aantekeningen hebben afgelegd en de uitbreidingen die zij onderweg hebben gekregen, gereconstrueerd kan worden. Op dit moment kan daar niet voldoende over gezegd worden, behalve dat mogelijk Pieter Brakman – of eigenlijk Pieter van der Veer – deze aantekeningen heeft verzameld en besloten heeft ze in 1705 in druk uit te geven. Het is namelijk onwaarschijnlijk dat Brakman deze aantekeningen uit de hand van Brandt heeft ontvangen, aangezien Brandt in 1685 al overleed.⁷² Daarnaast is van niemand anders bekend dat hij of zij deze woorden uit Vondels mond heeft opgetekend. Vondel was overigens ook al 26 jaar overleden, toen deze editie werd uitgegeven. De toevoeging ‘uit ’s dichters mondt’ lijkt dan ook vooral een middel te zijn geweest om het werk aantrekkelijker te maken voor de lezer.⁷³

Inmiddels is duidelijk geworden dat de annotaties veel zeggen over de *Palamedes*, namelijk dat zij inzicht geven in de politieke betekenis van het treurspel. Ondanks dat in de annotaties geen expliciet politiek standpunt wordt verwoord, is het ook niet zo dat de overduidelijke boodschap van de remonstrantse Vondel wordt weerlegd of genuanceerd. Uit de rest van de aantekeningen blijkt evenmin dat de vergelijking tussen Van Oldenbarnevelt en de held Palamedes wordt bekritiseerd. Een uitzondering is het satirische lied van Momus de Schoorsteenveger. Hij laat zich negatief uit over Vondel, maar dat wil nog niet zeggen dat degene die dit pamflet gekopieerd heeft, dit standpunt deelde en dus aan de kant van de contraremonstranten stond. In de aanmerkingen van Joan van Broekhuizen worden eveneens kritische noten geplaatst bij de *Palamedes*, maar deze hebben geen betrekking op het politieke standpunt dat in de *Palamedes* wordt verwoord. Van Broekhuizen verwijt Vondel dat hij het verhaal van Palamedes geweld aan heeft gedaan omwille van de eigentijdse doeleinden. Hij had in de Grieks-historische sfeer moeten blijven en geen eigentijdse elementen in het verhalen moeten invoegen.⁷⁴ De overige annotateerders lijken zich dus te kunnen vinden in de remonstrantse boodschap die het treurspel uitdraagt. Dit brengt ons bij de vraag wat ervoor zorgde dat men de

⁷² Tenzij Brakman (Van der Veer) in dusdanig nauw contact stond met Brandt en diens papieren nalatenschap, dat hij op die manier de aantekeningen van Brandt onder ogen heeft gekregen.

⁷³ Een vergelijkbaar punt van discussie is de sectie ‘Aantekeningen en verklaringen op Joost van den Vondels *Palamedes*’. Dit onderdeel verschijnt vanaf 1705 in druk bij Pieter Brakman, tegelijkertijd met de aantekeningen. Er staat niet bij vermeld door wie de ‘Aantekeningen en verklaringen’ zijn geschreven. Ook voor deze sectie zouden de eerdergenoemde overwegingen kunnen gelden, namelijk dat deze eerder circuleerde, en uiteindelijk door Pieter Brakman is gedrukt.

⁷⁴ Willemijn Leene, “Joan van Broekhuizen als literair criticus”, 23 december 2014, <http://www.apud.net/index.php/secrete-penitentie/182-sp1001> (geraadpleegd 7 november 2016).

Palamedes vele jaren na haar eerste uitgave bleef lezen en overdenken. Hoe was de situatie in de Republiek in de zeventiende eeuw, met name voor hen die het remonstrantse gedachtegoed koesterden? Hoe en waarom ging de *Palamedes* tot het cultural memory van (een bepaald deel van) de Nederlandse bevolking behoren? Deze vragen zullen in het derde en tevens laatste hoofdstuk besproken worden.

Hoofdstuk 3 In hoeverre ging de *Palamedes* na haar uitgave als cultural memory fungeren?

Introductie

In dit hoofdstuk zal de casestudy uit hoofdstuk 2 in het theoretische kader van hoofdstuk 1 geplaatst worden. Daarvoor wordt eerst de politieke situatie in de Republiek rond 1625 en daarna verkend. Vervolgens wordt gekeken wat de rol van de *Palamedes* is geweest in de vorming van een herinneringscultuur in de Republiek en wat de functie van de geannoteerde exemplaren daarin is geweest.

3.1 De Republiek in de zeventiende eeuw

Om de situatie rond het verschijnen van de *Palamedes* beter te plaatsen, moeten we terug naar de Opstand tegen Spanje. Willem van Oranje wil zich, samen met zijn volgelingen, los maken van de macht van koning Filips II.⁷⁵ Dit leidt in 1568 tot de Tachtigjarige Oorlog. Op 23 januari 1579 wordt de Unie van Utrecht ondertekend, waarin de gewesten in het Noorden elkaar beloven te steunen in de strijd tegen Spanje. In deze Unie wordt ook vrijheid van religie beloofd. Wel krijgt slechts één kerk het recht om haar opvattingen publiekelijk te uiten, namelijk de Nederduits Gereformeerde Kerk. De overige groepen zijn overigens nog ruimschoots aanwezig, waaronder katholieken, lutheranen en dopers.⁷⁶

Binnen de groep gereformeerden is sprake van verdeeldheid. In 1604 raken Franciscus Gomarus en Jacobus Arminius, twee hoogleraren in de theologie aan de Universiteit te Leiden, in een conflict verwickeld omtrent de predestinatie. De een, Gomarus, is van mening dat God in zijn soevereiniteit heeft besloten wie van de mensheid zalig zal worden en wie niet en dat de mens wat betreft deze kwestie niets in de melk te brokkelen heeft. Dat zou immers afdoen aan de almacht van God. Dit roept echter wel de vraag op wat het dan nog betekent dat Christus voor alle mensen is gestorven. Arminius spreekt Gomarus dan ook tegen en is van mening dat de mens de vrijheid heeft om Gods aanbod van genade te aanvaarden of naast zich neer te leggen. Gomarus, op zijn beurt, beschuldigt Arminius van katholieke praktijken, aangezien hij de verdienste van de mens in het spel brengt, wat weer afbreuk zou doen aan Gods almacht.⁷⁷ Dit geschil tussen de twee professoren loopt dusdanig uit de hand, dat Arminius in 1605 de Staten-Generaal verzoekt om in een nationale synode te zaak te bespreken en een uitspraak te doen. De

⁷⁵ Xander van Eck e.a., *Vormen van verdraagzaamheid. Religieuze (in)tolerantie in de Gouden Eeuw* (Zwolle: WBOOKS, 2013), 9.

⁷⁶ G.J. Hoenderdaal, red., *Staat in de vrijheid. De geschiedenis van de Remonstranten* (Zutphen: Walburg Pers, 1982), 11.

⁷⁷ Maarten Prak, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Amsterdam: Boom, 2012), 38.

belangen van de Gereformeerde Kerk zijn er immers mee gemoeid, aangezien de achterliggende vraag van het geschil is wat voor rol de Gereformeerde Kerk in de Republiek moet spelen. Uiteindelijk schrijven de twee heren, op verzoek van de Hoge Raad, een verklaring van hun standpunt. Johannes Uyttenbogaert neemt het stokje over van Arminius, omdat deze verzwakt is en in 1609 overlijdt.

In datzelfde jaar wordt voor de duur van twaalf jaar een Bestand gesloten, waardoor de wapens tijdelijk neergelegd worden. De strijd tussen de gomaristen en arminianen gaat echter door. Wanneer de twee partijen in 1610 hun schriftelijke verklaring opdragen aan de Staten van Holland, begint het conflict politieke dimensies te krijgen. Terwijl het conflict voortduurt, begint onder de bevolking de verdeeldheid ook zichtbaar te worden. Veel van de gewone gelovigen scharen zich achter Gomarus, terwijl regenten bang zijn om overheerst te worden door de kerk en zich daarom aansluiten bij de arminianen, die zich inmiddels de remonstranten noemen.⁷⁸ Ook in de Staten-Generaal worden in de loop van 1615 de verhoudingen steeds duidelijker. Johan van Oldenbarnevelt, de landsadvocaat en in feite de politiek leider van de Republiek, ondersteunt het remonstrantse gedachtegoed, terwijl stadhouder Maurits, verantwoordelijk voor het leger van de Republiek, zich aansluit bij de gomaristen, ook wel contraremonstranten genoemd. De twee hebben lange tijd samengewerkt, maar deze samenwerking was niet altijd optimaal geweest. De contraremonstranten zien daarom in Maurits de ideale bondgenoot in hun strijd tegen Van Oldenbarnevelt en de remonstranten.⁷⁹

Het wordt inmiddels wel duidelijk dat zowel in besturen van steden als gewesten de contraremonstranten de bovenliggende partij zijn, maar ondanks dat geven de remonstranten niet op. Uiteindelijk wordt besloten dat op 1 november 1619 de nationale synode zal beginnen in Dordrecht.⁸⁰ Voordat het zover is wordt Van Oldenbarnevelt op 29 augustus opgesloten in een vertrek aan het Binnenhof, waar hij vast zal zitten tot zijn dood. Hij wordt uitgebreid verhoord over zijn pogingen om de kerkelijke en politieke orde te ondermijnen en krijgt uiteindelijk door 24 door de gewesten aangewezen rechters⁸¹ de doodstraf opgelegd. De onderzoeksrechters zijn bijna allemaal contraremonstrant, wat bepaald niet bijdraagt aan de objectiviteit van hun uitspraak. In de ochtend van 13 mei 1619 scheidt een beul het hoofd van Van Oldenbarnevelt van diens romp. Enkele dagen later is de Synode van Dordrecht klaar met vergaderen en veroordeelt zij officieel de remonstrantse opvattingen als ketterij.⁸²

⁷⁸ Prak, *Gouden Eeuw*, 39.

⁷⁹ Ibidem, 42.

⁸⁰ Ibidem, 43.

⁸¹ Welke genoemd zijn in het pamflet wat gekopieerd is in de *KW 123 C 27*.

⁸² Prak, *Gouden Eeuw*, 45.

Ondanks dat remonstrants gezinde voorgangers een ‘acte van stilstand’ dienen te tekenen waarin zij beloven niet meer voor te gaan, blijft het remonstrantse gedachtegoed voortleven in de Republiek.⁸³ De meeste remonstrantse predikanten vertrekken naar Antwerpen, waar in september van het jaar 1619 een Remonstrantse Broederschap wordt gesticht. Ook in Rotterdam is dan al een Broederschap actief.⁸⁴ Wanneer in 1621 het Twaalfjarig Bestand afloopt, bevinden zij zich in vijandelijk gebied en trekken velen van hen naar Frankrijk. Tijdens deze ballingschap van de remonstrantse predikanten zitten hun navolgers niet stil. Er worden veel geheime bijeenkomsten georganiseerd die al dan niet verstoord worden door aanhangers van de Gereformeerde Kerk.⁸⁵

Na verloop van tijd bedaart de strijd enigszins. Vanaf 1630 breken voor de remonstranten rustige tijden aan. Predikanten keren terug uit hun ballingschap, de Broederschap wordt in 1631 officieel gevestigd in Nederland, zij krijgt haar kerkorde in 1633 en in 1634 opent zij zelfs een seminarium te Amsterdam.⁸⁶ In de jaren die volgen is niet meer sprake van een strenge vervolging van de remonstranten en langzamerhand begint de vroegere strijd tussen de remonstranten en de contraremonstranten tot het verleden te behoren. De herinnering hieraan blijft daarentegen bestaan, niet in het minst dankzij Joost van den Vondel en zijn *Palamedes*.

3.2 De *Palamedes* als bouwsteen van de herinneringscultuur binnen de Republiek

Met het uitbrengen van de *Palamedes* in 1625 kiest Joost van den Vondel uitdrukkelijk partij voor de remonstranten. In het toneelstuk blikt hij op een gecamoufleerde wijze terug op het jaar 1619 en zorgt er op deze manier voor dat, zoals al eerder gezegd, de executie van Johan van Oldebarnevelt onderdeel gaat uitmaken van het cultural memory van de bevolking. In het lezen van de *Palamedes* wordt de lezer, in het bijzonder de remonstrantse lezer, herinnerd aan de in zijn ogen onterechte behandeling die Van Oldenbarnevelt kreeg. In het herinneren hiervan verenigen de remonstranten zich als groep. De herinnering wordt versterkt door de zoektocht die plaatsvindt naar een zogenaamde ‘sleutel’ voor de *Palamedes*, om tot in detail scherp te krijgen wat voor dubbele bodem Joost van den Vondel in dit toneelstuk heeft verwerkt. Dankzij de circulerende aantekeningen wordt dit meer en meer duidelijk. De *Palamedes* blijft onderwerp van gesprek en dit is in het bijzonder het geval als 53 jaar later opnieuw een vooraanstaand man binnen de Republiek wordt gedood. Het is 20 augustus 1672. Cornelis de Witt, die verdacht werd

⁸³ Hoenderdaal, *Staat in vrijheid*, 44.

⁸⁴ Ibidem, 44.

⁸⁵ Ibidem, 52.

⁸⁶ Ibidem, 57.

van een moordaanslag op Willem III, is zojuist door de stadhouder veroordeeld tot verbanning uit de Republiek en een boete. Buiten de Gevangenpoort in Den Haag, waar Cornelis vastzit, is een uitzinnige menigte bijeengekomen die klaar staat om al haar woede te botvieren op Cornelis de Witt en diens broer Johan de Witt, die tot voor kort raadspensionaris was. Uiteindelijk worden de broers gedwongen om naar buiten te komen, waar zij vervolgens op brute wijze om het leven worden gebracht, worden opgehangen en in stukken gesneden.⁸⁷

De overeenkomsten met de dood van Johan van Oldenbarnevelt zijn groot. Het is daarom aannemelijk om te denken dat juist rond het rampjaar 1672 de *Palamedes* weer extra veel wordt gelezen en overdacht, aangezien dit werk bij uitstek de herinnering oproept aan de dood van Johan van Oldenbarnevelt. Dit vermoeden wordt bevestigd bij het zien van de prent die Coenraet Decker maakt na de dood van de gebroeders De Witt.⁸⁸ De titel luidt ‘Allegorie op de dood van de gebroeders De Witt, 1672’ en de titel op de prent zelf is ‘Op en Ondergang der Grooten’. Vader Tijd is afgebeeld die peinzend aan een tafel zit waarop een zandloper staat en enkele boeken liggen opengeslagen. Eén van die boeken is Vondels *Palamedes*. Op de achtergrond is ook een beeltenis te zien van Johan van Oldenbarnevelt. Deze afbeelding maakt in het bijzonder duidelijk dat juist in het rampjaar 1672 de gedachten van de inwoners der Republiek teruggaan naar het andere ‘rampjaar’, 1619. Zoals anno 2016 het vluchtelingendebat aanzet tot het herlezen van Hannah Arendts *We Refugees*, zo zetten de politieke moorden in 1672 de lezer aan tot het herlezen van Vondels *Palamedes*.

Het is uiteraard onterecht om op basis van deze ene prent vast te stellen dat alle besproken geannoteerde exemplaren een bewijs zijn voor het herlezen van de *Palamedes* in 1672. Wel kan gezegd worden dat het lezen, annoteren en bespreken van de *Palamedes* een verschijnsel is dat tot ver na de eerste uitgave in 1625 een terugkerend fenomeen is en wellicht zijn hoogtepunt kent rond de politieke strubbelingen in de Republiek in 1672. De annotaties in de exemplaren bieden daarbij een extra leeswijzer, om de herinnering aan 1619 levendig te houden. Ook na 1672 jaar zal de *Palamedes* echter een zeer gewild boek zijn geweest, wat blijkt uit alle geannoteerde exemplaren uit latere hand, en de vele andere edities die in 1705, 1707 en ver daarna werden uitgegeven.

⁸⁷ Prak, *Gouden Eeuw*, 63.

⁸⁸ Coenraet Decker, *Allegorie op de dood van de Gebroeders de Witt*. Ca. 1672-76. Ets en gravure. 328 mm x 249 mm. Rijksmuseum Amsterdam, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.358746> (geraadpleegd 9 november 2016). Zie afbeelding 11 in de bijlage.

Conclusie

Nu ik in de afrondende fase van dit onderzoek ben beland, blik ik terug op de onderzoeksvraag die ik in de inleiding stelde: Wat kunnen de leessporen in exemplaren van Vondels *Palamedes* ons laten zien over de culturele en politieke betekenis van de tekst voor zijn lezers?

Na het inzien van talloze exemplaren van de *Palamedes*, waarvan er twaalf van annotaties waren voorzien, kan gezegd worden dat het treurspel van aanzienlijke waarde is geweest voor haar lezers. Joost van den Vondel produceerde een literair kunstwerk waarover men niet uitgepraat en uitgedacht raakte. In de eerste plaats is dat al te zien aan de satirische liederen die kort na uitgave van de *Palamedes* hierover verschenen. In de tweede plaats zijn de vele annotaties die gemaakt werden bij de toneeltekst een bewijs voor haar populariteit. Deze gedachte wordt versterkt door de brieven die verstuurd werden, waarin driftige pogingen werden ondernomen om de juiste annotaties te achterhalen, om zo als lezer tot de kern te geraken van de politieke boodschap van Vondel. Een bewijs voor het feit dat de *Palamedes* ook eind zeventiende eeuw nog beroemd en berucht is, is de prent van Coenraet Decker, waarin hij rondom de moord op de Gebroeders de Witt in 1672, via de *Palamedes* terugverwijst naar de dood van Johan van Oldenbarnevelt in 1619. Zoals al eerder genoemd leverde Joost van den Vondel met het schrijven van de *Palamedes* een belangrijke bouwsteen, of misschien zelfs een hoeksteen, voor de herinneringscultuur in de Nederlanden.

Ondanks dat in dit onderzoek een aanzet is gedaan naar het in kaart brengen van de herkomst van de annotaties bij de *Palamedes*, is er nog genoeg werk te doen op dit gebied. In een eventueel verder onderzoek zouden, met behulp van paleografie, de annotaties nader bestudeerd kunnen worden, in de hoop om zo uiteindelijk boven water te krijgen wat de oorsprong is geweest van deze lezerssporen. Daarbij kunnen hopelijk ook eindelijk alle mysteries opgelost worden die boven deze casus hangen, bijvoorbeeld die rondom Gerard Brandt: had hij ze nou wel, of niet?

Tot slot is mij, na enkele weken te zijn ondergedompeld in de vaak bloedige geschiedenis van de Republiek, het belang van de *Palamedes* voor die tijd des te meer duidelijk geworden: *opdat wij niet vergeten.*

Bibliografie

Aa, A.J. van der. *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*. Haarlem: J.J. van Brederode, 1878.

Assmann, J. “Communicative and Cultural Memory” in *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by Astrid Erll, Angsgar Nünning. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.

Brandt, G. *Het leven van Joost van den Vondel*. Uitgegeven door P. Leendertz. Jr. 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1932.

Calis, P. *Vondel: het verhaal van zijn leven (1587 – 1679)*. Amsterdam: Meulenhoff, 2008.

Confino, A. “Memory and the History of Mentalities” in *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by Astrid Erll, Angsgar Nünning. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.

Decker, Coenraet. *Allegorie op de dood van de Gebroeders de Witt*. Ca. 1672-76. Ets en gravure. 328 mm x 249 mm. Rijksmuseum Amsterdam,
<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.358746> (geraadpleegd 9 november 2016).

Erll, A. “Cultural Memory Studies: An Introduction” in *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by Astrid Erll, Angsgar Nünning. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.

Eck, X. van e.a. *Vormen van verdraagzaamheid. Religieuze (in)tolerantie in de Gouden Eeuw*. Zwolle: WBOOKS, 2013.

Frederiks, J.G. e.a. *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. Amsterdam: Veen, 1891.

Hoenderdaal, G.J. en P.M. Luca. *Staat in de vrijheid. De geschiedenis van de remonstranten*. Zutphen: Walburg Pers, 1982.

Lachmann, R. “Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature” in *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by Astrid Erll, Angsgar Nünning. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.

Leene, W. “Joan van Broekhuizen als literair criticus”, 23 december 2014.
<http://www.apud.net/index.php/secrete-penitentie/182-sp1001> (geraadpleegd 7 november 2016).

Porteman, K. en M. B. Smits-Veldt. *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560 – 1700*. Amsterdam: Bert Bakker, 2013.

Prak, M. *Gouden Eeuw: Het raadsel van de Republiek*. Amsterdam: Boom, 2012.

Ramakers, B. (red.) *Conformisten en rebellen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003.

Reinders, G.J.M. *Handgeschreven annotaties in een 17de eeus exemplaar van Vondels Palamedes. Een casestudy naar de functie van leessporen*. Utrecht.

Short Title Catalogue of the Netherlands (STCN), <http://picarta.pica.nl>.

Sherman, W. *Used books. Marking Readers in Renaissance England*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008.

Schuytplot, A.C. *Catalogus van werken van en over Vondel*. Nieuwkoop: De Graaf, 1987.

Sterck, J.F.M. e.a., *De werken van Vondel. Tweede deel 1620 – 1627*. Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, 1929.

Sterck, J.P.M. *Vondelbrieven uit de XVIIe eeuw aan en over den dichter*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1935.

Thomas, C. “Stateloos en rechteloos.” In *De groene Amsterdammer*, 11 mei 2016.
<https://www.groene.nl/artikel/stateloos-en-rechteloos> (geraadpleegd 13 september 2016).

Unger, J.H.W. *Bibliographie van Vondels werken*. Amsterdam: Muller, 1888.

Unger, J.H.W. *Vondeliana 125*,
https://archive.org/stream/oudholland29docugoog/oudholland29docugoog_djvu.txt
(geraadpleegd 7 november 2016).

Vondel, J. v.d. *De werken van J. van den Vondel, Volume 4*. Uitgegeven door J. van Lennep. Leiden: Sijthoff, 1900.

Vondel, J. v.d. *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*. Amsterdam: Jacob Aertsz. Colom, 1625.
Bewaard te UB Amsterdam onder de code O 80 933 1.

Vondel, J. v.d. *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*. Amsterdam: Jacob Aertsz. Colom, 1625.
Bewaard te UB Amsterdam onder de code Vondel 2 C 3.

Vondel, J. v.d. *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*. Amsterdam: Jacob Aertsz. Colom, 1625.
Bewaard te KB Den Haag onder de code KW 448 L 1.

Vondel, J. v.d. *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*. Amsterdam: Abraham de Wees, 1652. Bewaard te UB Amsterdam onder de code O 80 933 2.

Vondel, J. v.d. *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*. Amsterdam: Abraham de Wees, 1652. Bewaard te UB Amsterdam onder de code *Vondel 2 E 7*.

Vondel, J. v.d. *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*. Amsterdam: Abraham de Wees, 1652. Bewaard te UB Leiden onder de code *763 C 14*.

Vondel, J. v.d. *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*. Amsterdam: Abraham de Wees, 1652. Bewaard te KB Den Haag onder de code *KW 123 C 27*.

Vondel, J. v.d. *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*. Amsterdam: Abraham de Wees, 1652. Bewaard te KB Den Haag onder de code *KW 393 G 7*.

Vondel, J. v.d. *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*. Amsterdam: Gijsbert de Groot (wed.). Bewaard te UB Amsterdam onder de code *Vondel 2 G 43A*.

Vondel, J. v.d. *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*. Amsterdam: Gijsbert de Groot (wed.). Bewaard te UB Amsterdam onder de code *Vondel 2 G 43B*.

Vondel, J. v.d. *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*. Amersfoort: Pieter Brakman, 1705. Bewaard te UB Amsterdam onder de code *Vondel 1 F 19*.

Vondel, J. v.d. *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*. Amersfoort: Pieter Brakman, 1705.
https://books.google.nl/books?id=eUNgAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (geraadpleegd 10 november 2016).

Vondel, J. v.d. *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*. Amersfoort: Pieter Brakman, 1707. Bewaard te KB Den Haag onder de code *KW 393 G 8*.

Vondel, J. v.d. *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*. Amersfoort: Pieter Brakman, 1707.
https://books.google.nl/books?id=qhZZAAAAcAAJ&pg=PA11&dq=vondel+palamedes&hl=nl&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (geraadpleegd 10 november 2016).

Vondel, J. v.d. *Palamedes of Vermoorde onnozelheit*. Amersfoort: Pieter Brakman, 1736.
https://books.google.nl/books?id=eaH88NxIXggC&printsec=frontcover&hl=nl&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (geraadpleegd 10 november 2016).

Walch, J.L. *De varianten van Vondel's Palamedes*. 's-Gravenhage, 1906.

Bijlagen

Tabel 1 Exemplaren van de *Palamedes* in de UB Amsterdam

Nr.	Recordnr.	Jaar van uitgave	Amsterdam UB	Opmerking
1	83195777	1625	Vondel 2 E 45:4	<i>niet ingezien</i>
			196 F 17	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 C 3	Bevat aantekeningen.
			Vondel 2 E 11	<i>niet ingezien</i>
2	862084334	1625	Vondel 1 D 22	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 E 50	<i>niet ingezien</i>
3	86208086X	1625	Vondel 8 B 3	<i>niet ingezien</i>
			O 80-260	<i>niet ingezien</i>
			196 F 21	<i>niet ingezien</i>
4	862080738	1625	Vondel 2 F 18	<i>niet ingezien</i>
5	852911513	1625	196 F 20	<i>niet ingezien</i>
			2451 E 7	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 E 51	<i>niet ingezien</i>
6	852911432	1625	Vondel 8 B 1	<i>niet ingezien</i>
			196 F 16	<i>niet ingezien</i>
7	85291136X	1625	2451 E 6:15	<i>niet ingezien</i>
			O 80-933: 1	Bevat aantekeningen.
			196 F 18	<i>niet ingezien</i>
			479 F 30: 1	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 1 D 28	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 F 19:1	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 3 G 8:1	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 8 B 2	<i>niet ingezien</i>
			O 06-5077:3	<i>niet ingezien</i>
8	85341096	1630	1306 E 1:2	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 G 39	<i>niet ingezien</i>
9	83195513	1634	Vondel 1 C 4:3	<i>niet ingezien</i>
11	09068141X	1652	O 86-1:7	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 E 53	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 8 B5	<i>niet ingezien</i>
12	842258140	1652	Band 1 C 25:1	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 1 D 3:1	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 F 4:3	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 8 B 4	<i>niet ingezien</i>
			O 77-188:2	<i>niet ingezien</i>
			O 80-259	<i>niet ingezien</i>
13	842258035	1652	Vondel 8 B 7	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 1 D 47:1	<i>niet ingezien</i>
			O 80-239:1	<i>niet ingezien</i>

			426 F 2:7	<i>niet ingezien</i>
14	842172076	1652	196 F 23	<i>niet ingezien</i>
			O 63-3612:2	<i>niet ingezien</i>
			O 65-1393:1	<i>niet ingezien</i>
			O 80-933:2	Bevat aantekeningen.
			Vondel 2 E 7	Bevat aantekeningen.
			Vondel 8 B 6	<i>niet ingezien</i>
15	852879288	1660	196 F 7:1	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 H 11:1	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 8 B 8	<i>niet ingezien</i>
16	95034609	1664	Vondel 2 G 40	<i>niet ingezien</i>
17	95250360	1668	Vondel 2 G 41	<i>niet ingezien</i>
18	94934495	1668	Vondel 2 G 41	<i>niet ingezien</i>
19	842223878	166X	O 80-218:7	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 1 C 9:1	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 E 52	<i>niet ingezien</i>
21	09792248X	1680	O 61-6846:5	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 C 1	<i>niet ingezien</i>
22	352072067	16XX	Vondel 2 G 43	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 G 43a	Bevat aantekeningen.
			Vondel 2 G 43b	<i>niet ingezien</i>
23	315839430	1705	OK 63-27	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 1 F 19	Bevat aantekeningen.
25	26287928X	1705	Vondel 2 G 32	<i>niet ingezien</i>
26	153417145	1705	OK 77-136	<i>niet ingezien</i>
			OK 61-4841	<i>niet ingezien</i>
28	31043209X	1707	O 80-251:3,4	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 F 20	<i>niet ingezien</i>
29	310385407	1707	Vondel 1 C 6	<i>niet ingezien</i>
30	309559952	1707	Vondel 2 H 9	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 H 17	<i>niet ingezien</i>
31	268935343	1707	OK 62-8071	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 1 F 18	<i>niet ingezien</i>
32	266055184	1707	O 61-2583	<i>niet ingezien</i>
			O 80-215	<i>niet ingezien</i>
			Vondel H 18	<i>niet ingezien</i>
33	264441397	1707	O 63-2024:1	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 C 21	<i>niet ingezien</i>
34	245596720	1707	OK 06-1027:1	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 H 10	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 H 20	<i>niet ingezien</i>
35	153420995	1707	O 06-5102	<i>niet ingezien</i>
			O 63-6631: 1-2	<i>niet ingezien</i>
			O 80-208	<i>niet ingezien</i>

			Band 1 B 11	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 1 C 8	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 1 C 10	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 1 D 5	<i>niet ingezien</i>
36	153419482	1707	Vondel 1 C 2	<i>niet ingezien</i>
37	153414359	1707	O 61-7810: 1-2	<i>niet ingezien</i>
			O 77-193:2-3	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 1 C 7	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 F 21	<i>niet ingezien</i>
38	153413875	1707	Vondel 1 E 48	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 G 46	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 H 8	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 H 16	<i>niet ingezien</i>
39	153413298	1707	OK 06-1030	<i>niet ingezien</i>
			OK 63-35	<i>niet ingezien</i>
			OK 80-117	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 H 19	<i>niet ingezien</i>
40	297631527	17XX	O 80-218:8-9	<i>niet ingezien</i>
41	296000329	17XX	OK 06-775	<i>niet ingezien</i>
			OK 63-9557	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 1 F 5	<i>niet ingezien</i>
45	100908292	17XX	Vondel 6 C 31:2	<i>niet ingezien</i>
47	843569239	17XX	2762 G 31	<i>niet ingezien</i>
			Vondel 2 G 42	<i>niet ingezien</i>

Tabel 2 Exemplaren van de *Palamedes* in de KB Den Haag

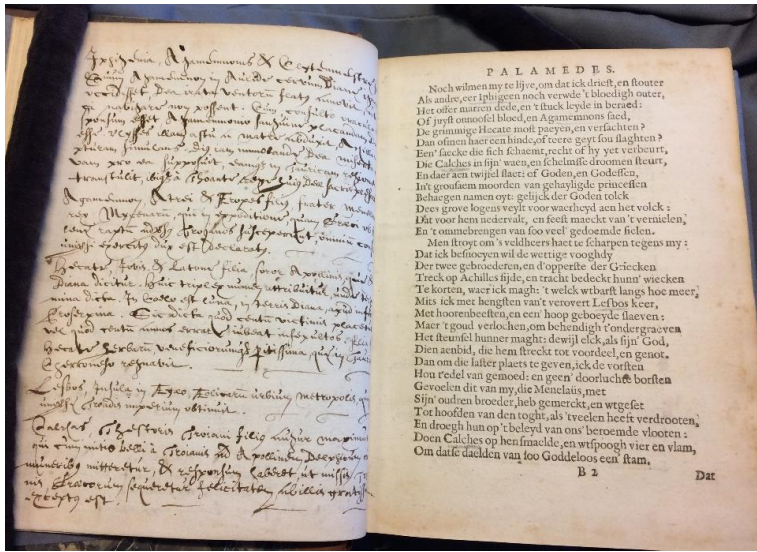
Nr.	Recordnr.	Jaar van uitgave	KB Den Haag	Opmerking
2	862084334	1625	pflt 3618	Geen aantekeningen.
3	86208086X	1625	2105 A 14:7	<i>niet ingezien</i>
4	862080738	1625	448 L 1	Bevat aantekeningen.
			2108 E 18:2	<i>niet ingezien</i>
5	852911513	1625	pflt 3617	Geen aantekeningen.
6	852911432	1625	232 L 25:2	<i>niet ingezien</i>
7	85291136X	1625: 1626	232 N 32:1	Geen aantekeningen.
12	842258140	1652	863 E 49:1	<i>niet ingezien</i>
			123 C 27	Bevat aantekeningen.
13	842258035	1652	448 K 138	<i>niet ingezien</i>
			GW A 111389:3	<i>niet ingezien</i>
			393 G 7	Bevat aantekeningen.
14	842172076	1652	3116 E 8	<i>niet ingezien</i>
15	852879288	1660	317 H 40	Geen aantekeningen.
19	842223878	166X: 1652	3120 G 1	Geen aantekeningen.
26	153417145	1705	843 D 29	Geen aantekeningen.
34	245596720	1707	GW A101757	<i>niet ingezien</i>

35	153420995	1707	760 E 14	Geen aantekeningen.
36	153419482	1707	843 D 14	Geen aantekeningen.
37	153414359	1707	863 E 56	Bevat aantekeningen.
			2216 F 43	Geen aantekeningen.
38	153413875	1707	393 G 8	Bevat aantekeningen.
39	153413298	1707	2106 A 1	Geen aantekeningen.
43	153418230	17XX	2108 E 7:1	<i>niet ingezien</i>
46	853471509	17XX	2105 A 133	<i>niet ingezien</i>
47	843569239	17XX	443 A 84	Geen aantekeningen.

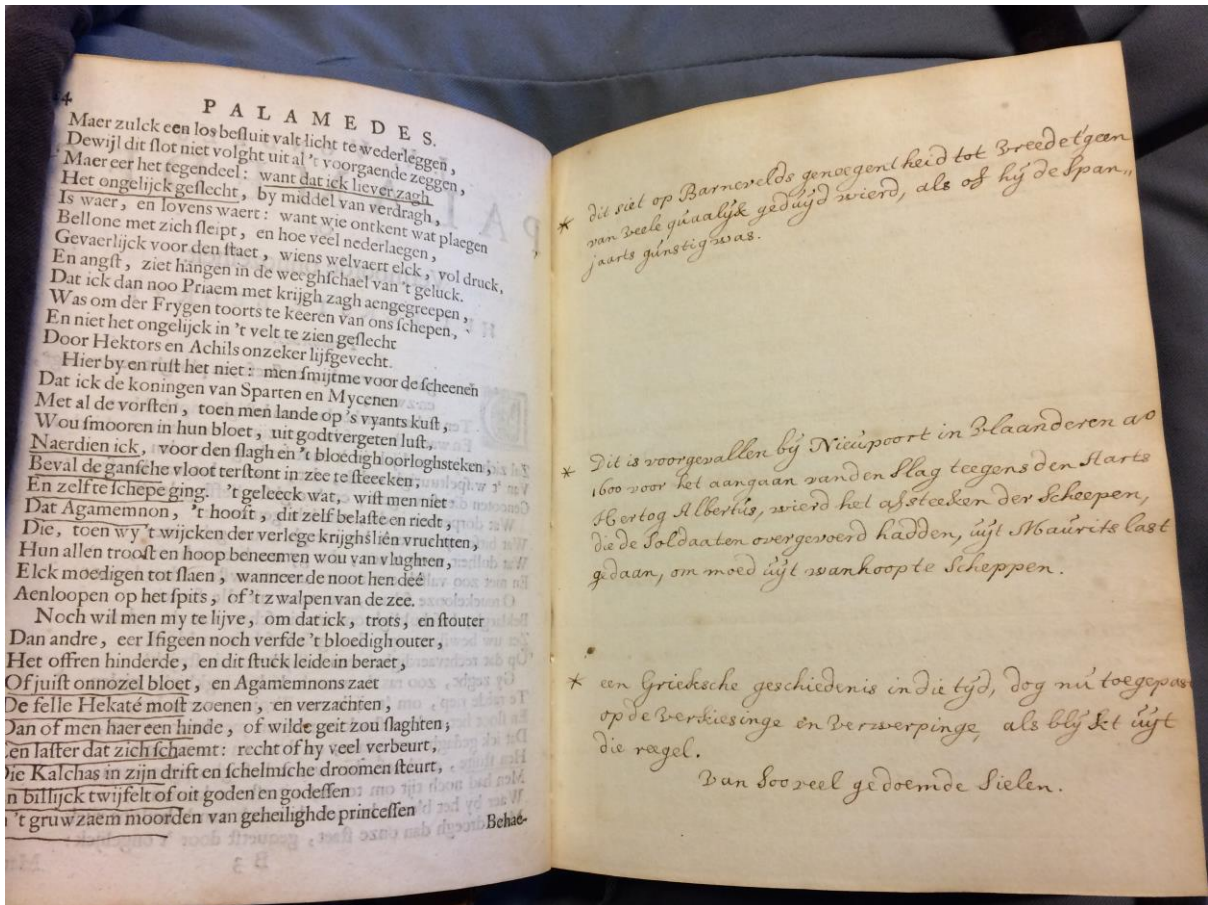
Tabel 3 Exemplaren van de *Palamedes* in de UB Leiden

Nr.	Recordnr.	Jaar van uitgave	UB Leiden	Opmerking
2	862084334	1625	1082 G 35	Geen aantekeningen.
3	86208086X	1625	1098 B 75	<i>niet ingezien</i>
5	852911513	1625	904 F 42	<i>niet ingezien</i>
6	852911432	1625	2143 B 3:3	<i>niet ingezien</i>
7	85291136X	1625	1206 D 39	Geen aantekeningen.
			THYSPF 3195	Geen aantekeningen.
8	85341096	1630	1093 G 26	Geen aantekeningen.
9	83195513	1634	1098 F 59	Geen aantekeningen.
11	09068141X	1652	1266 F 37	<i>niet ingezien</i>
12	842258140	1652	1098 B 76	<i>niet ingezien</i>
13	842258035	1652	707 C 11:7	<i>niet ingezien</i>
14	842172076	1652	763 C 14	Bevat aantekeningen.
16	95034609	1664	1093 G 27	Geen aantekeningen.
19	842223878	166X	1244 E 27	<i>niet ingezien</i>
20	161449204	1671	1093 G 28	<i>niet ingezien</i>
21	09792248X	1680	1096 H 7	Geen aantekeningen.
26	153417145	1705	1096 H 6	Geen aantekeningen.
32	266055184	1707	1096 D 10	Geen aantekeningen.
34	245596720	1707	KUNSTG 43 A 10	<i>niet ingezien</i>
35	153420995	1707	707 C 11:8-9	<i>niet ingezien</i>
			2143 B 6:1-2	<i>niet ingezien</i>
			SEMREM 3010	<i>niet ingezien</i>
37	153414359	1707	3747 E 17	<i>niet ingezien</i>
39	153413298	1707	1231 F 48	<i>niet ingezien</i>
42	252383893	17XX	1093 G 36	<i>niet ingezien</i>
44	119722550	17XX	1093 G 30	<i>niet ingezien</i>
45	100908292	17XX	1093 G 29	Geen aantekeningen.
			1096 F 90	Bevat aantekeningen.
46	853471509	17XX	1094 E 71:2	<i>niet ingezien</i>

Afbeelding 1 O 80 933 1 (UB Amsterdam)

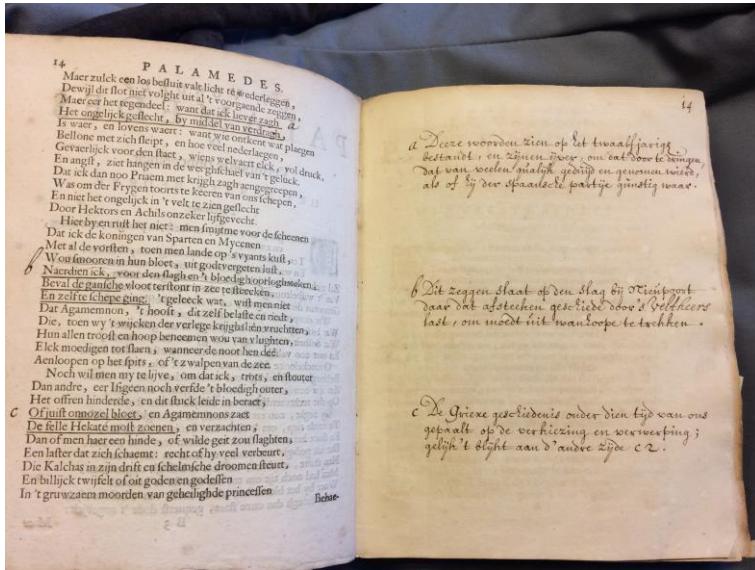

Afbeelding 2 O 80 933 2 (UB Amsterdam)

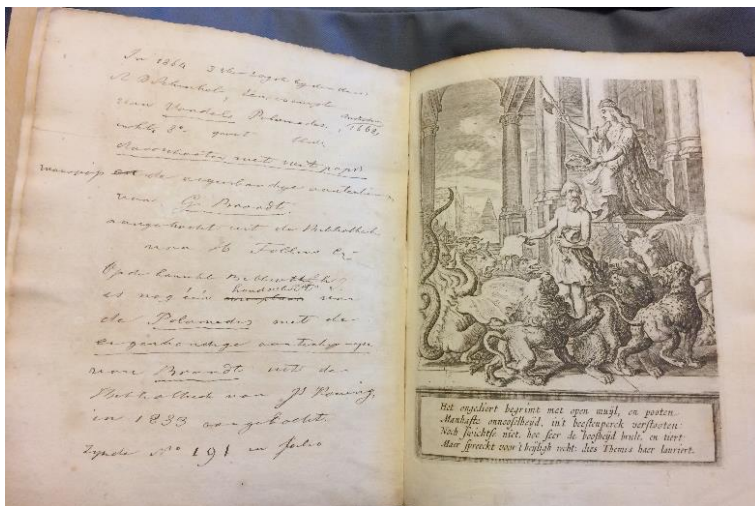

Afbeelding 3 Vondel 2 E 7 (UB Amsterdam)

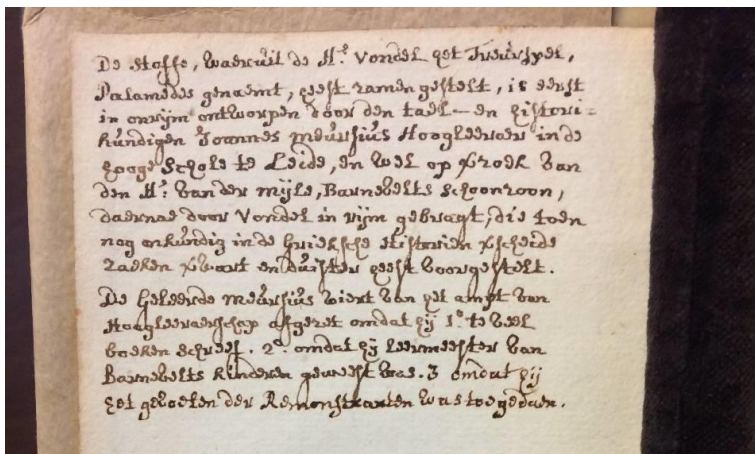
3.1 Aantekeningen

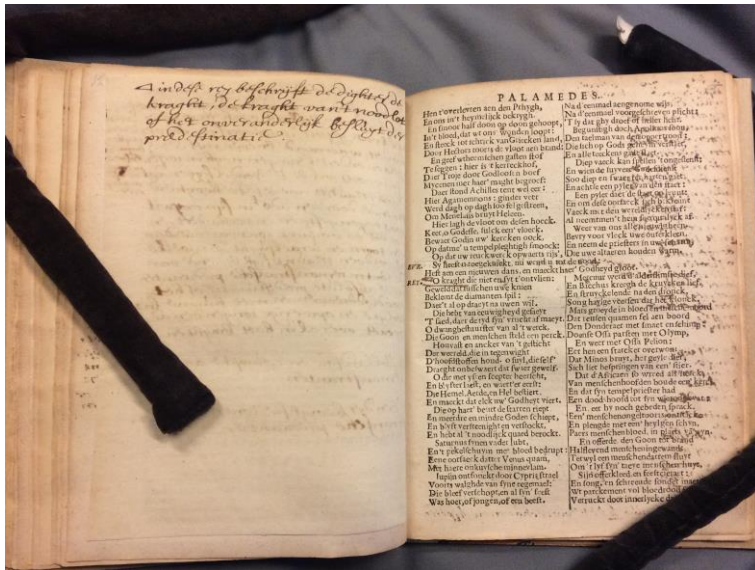
3.2 Bericht van Penon

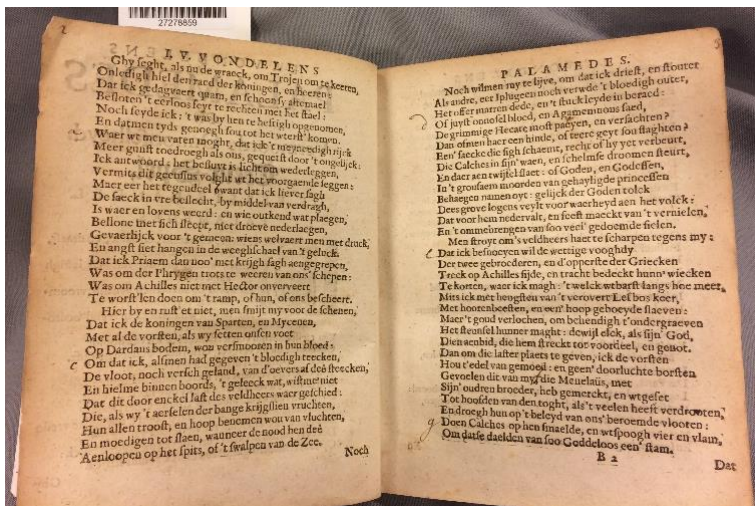
Afbeelding 4 Vondel 1 F 19 (UB Amsterdam)

Afbeelding 5 Vondel 2 C 3 (UB Amsterdam)

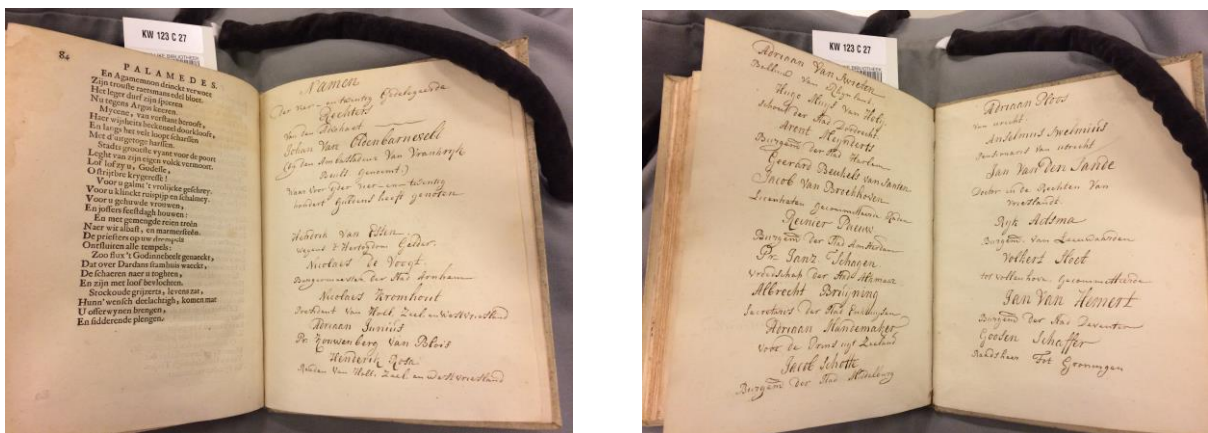

Afbeelding 6 KW 448 L 1 (KB Den Haag)

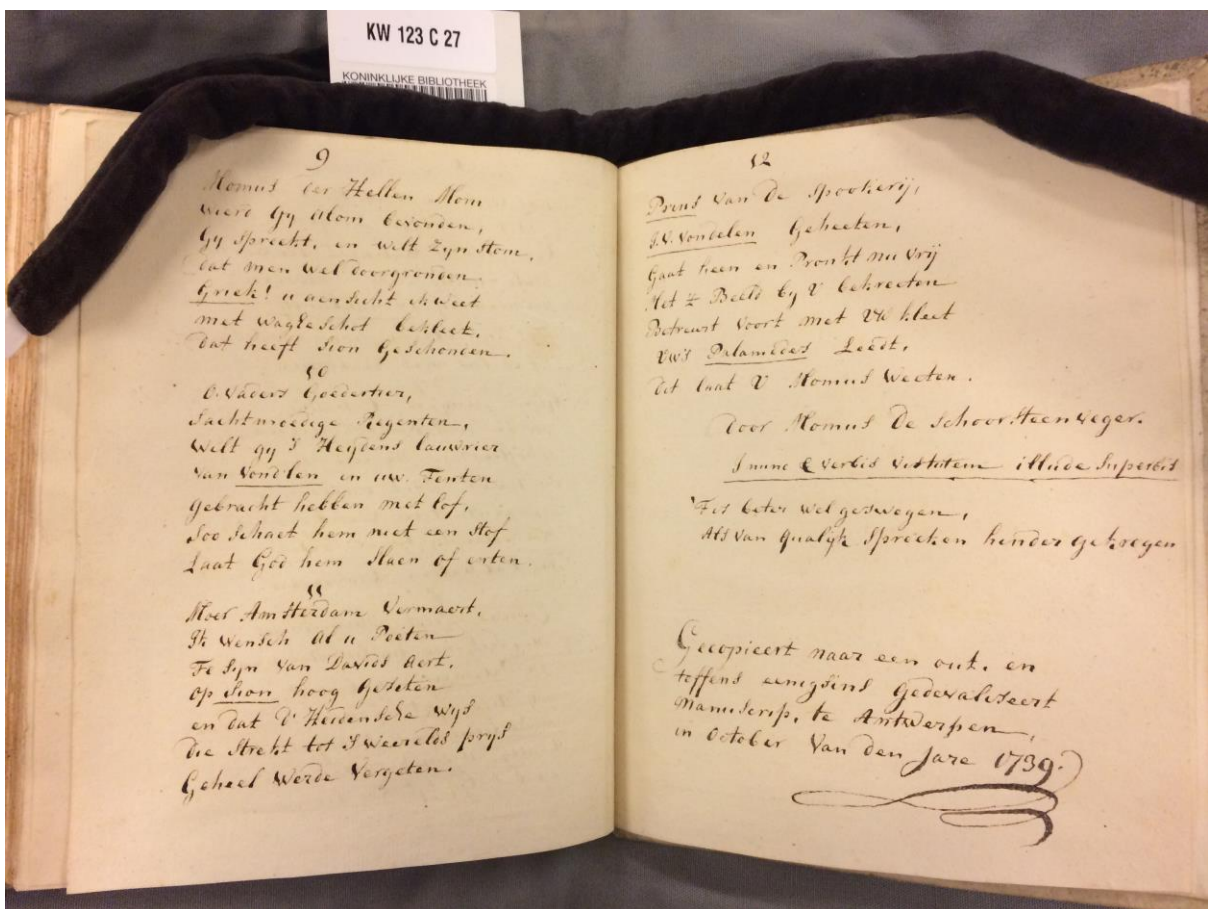
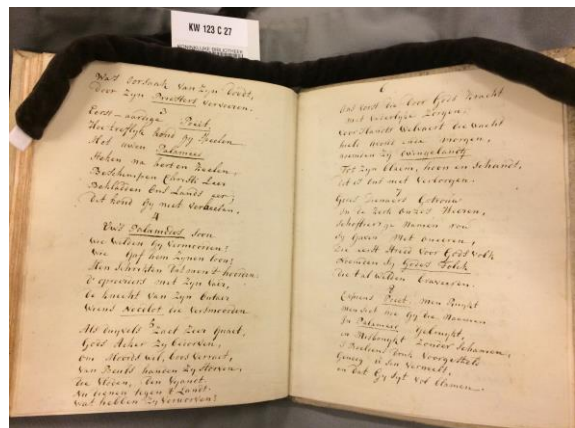
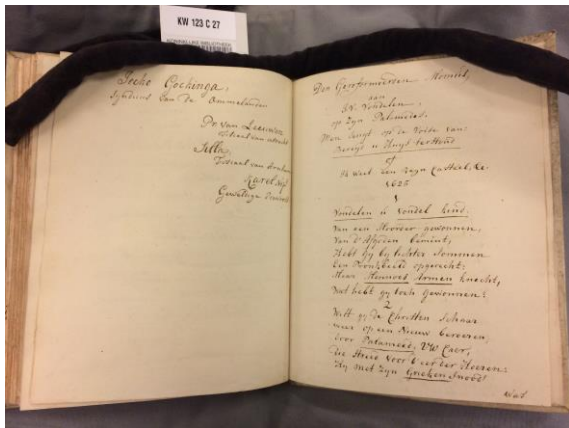

Afbeelding 7 KW 123 C 27 (KB Den Haag)

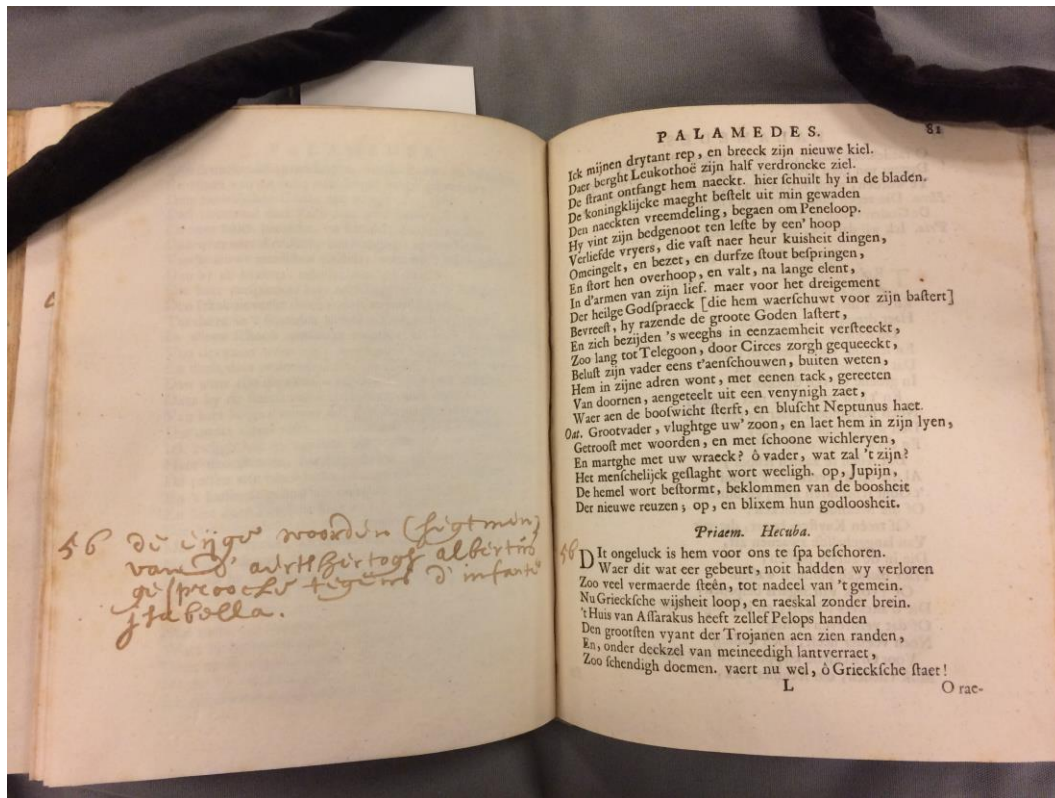
7.1 De vierentwintig gedelegeerde rechters

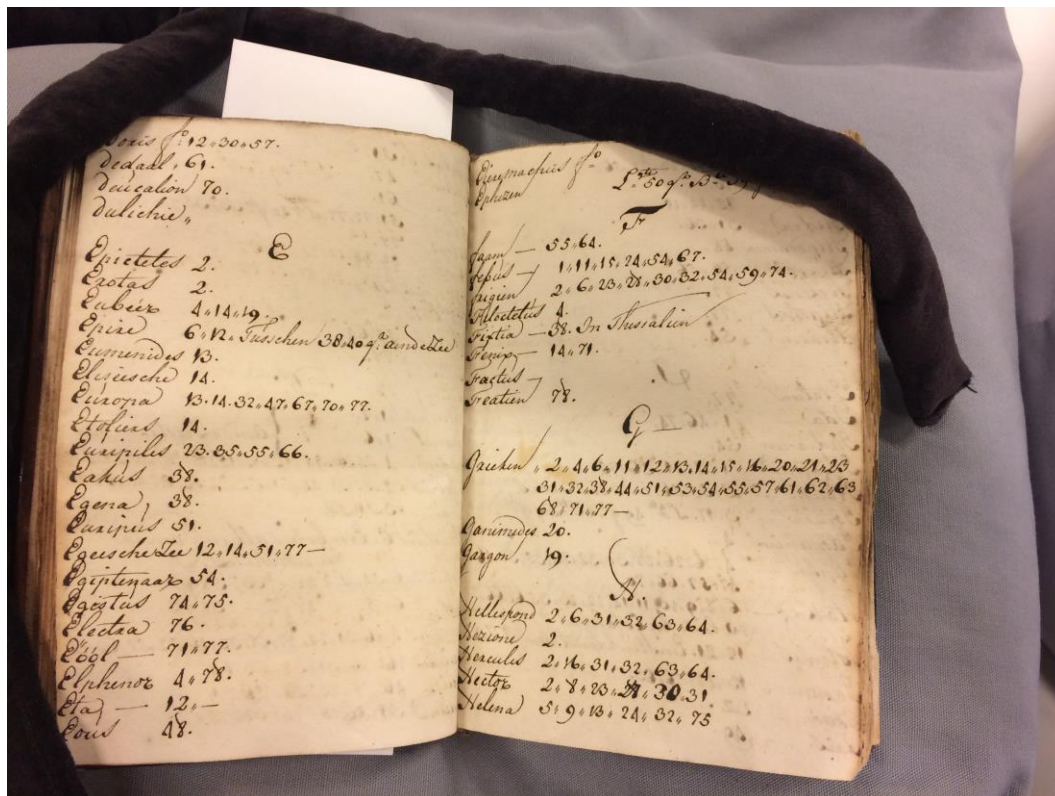
7.2 Momus de Schoorsteenveger

Afbeelding 8 KW 393 G 7 (KB Den Haag)

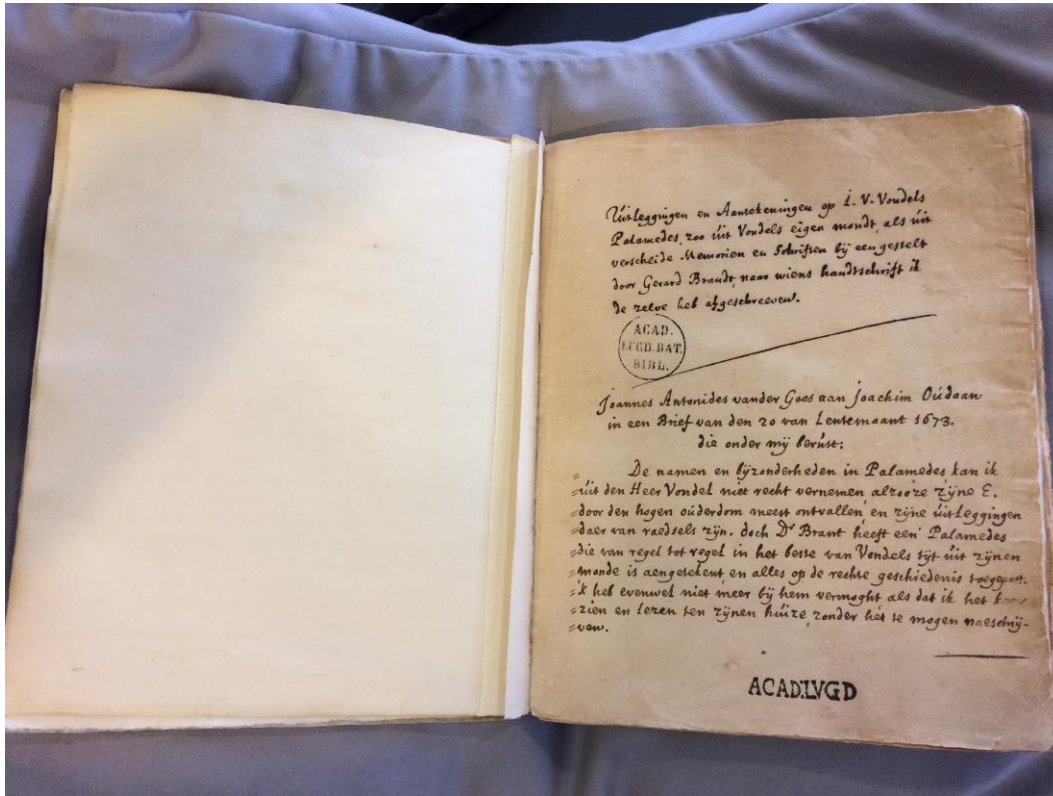

Afbeelding 9 KW 393 G 8 (KB Den Haag)

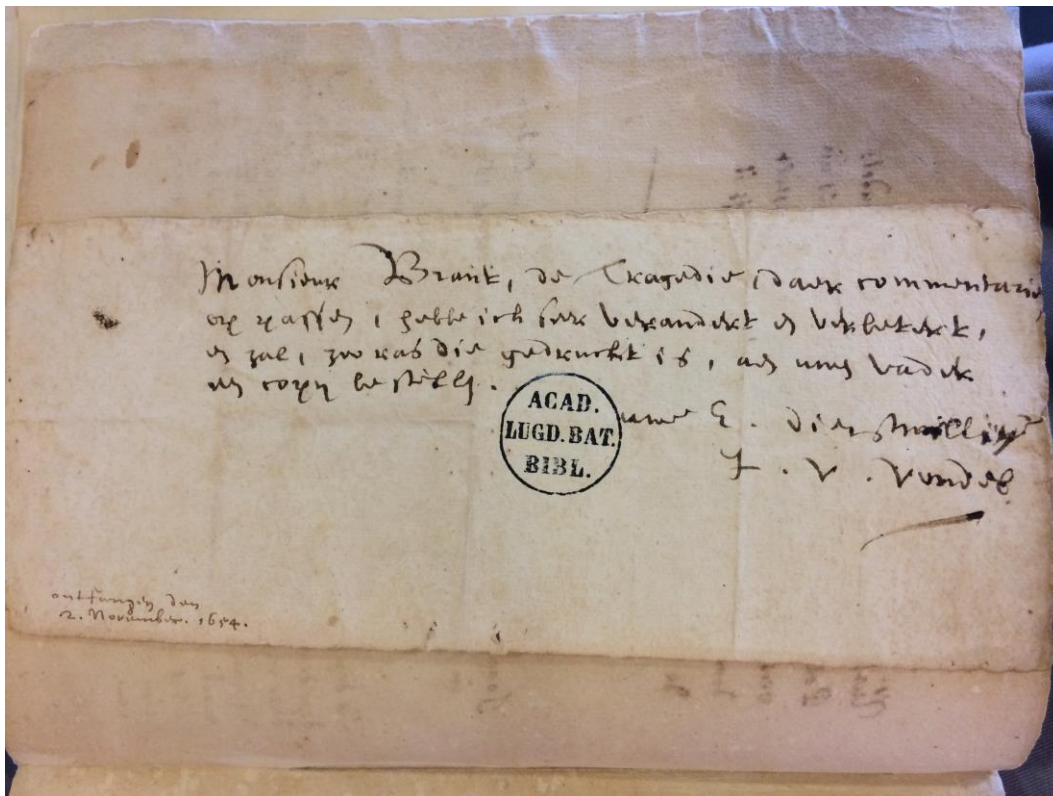

Afbeelding 10763 C 14 (UB Leiden)

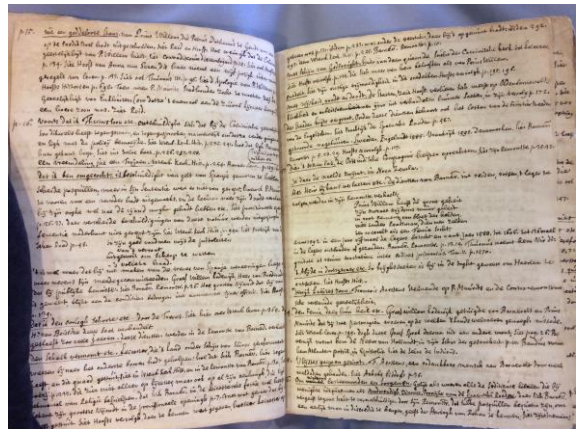
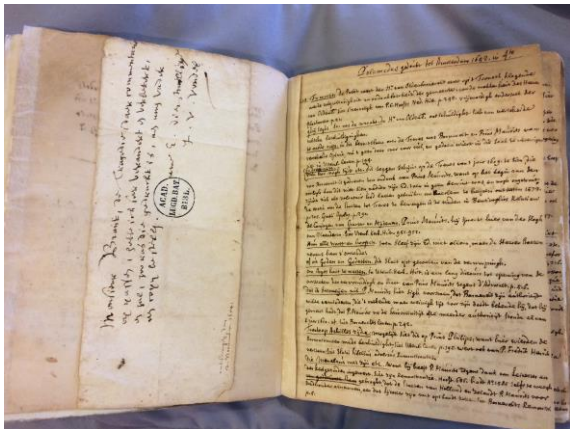
10.1 Brief van Van der Goes aan Oudaen

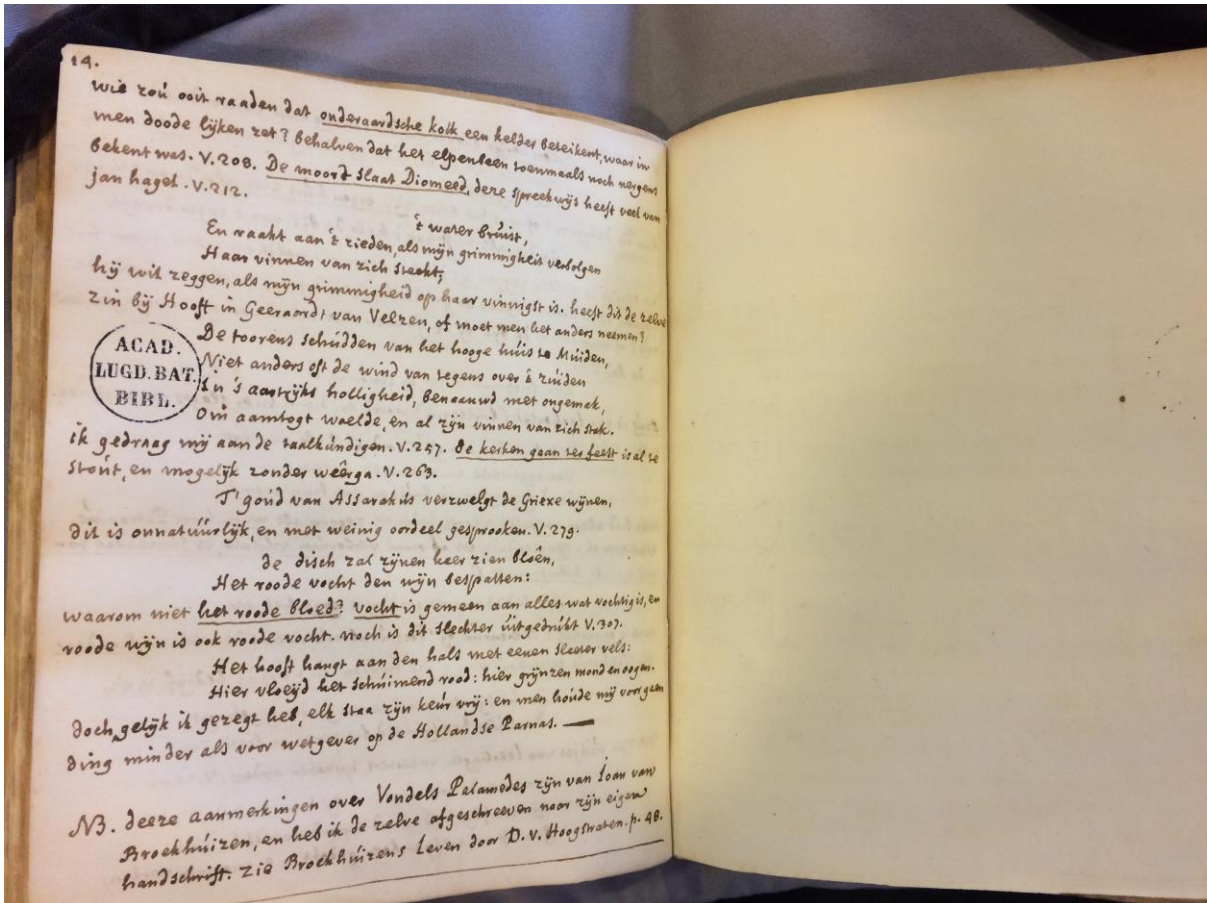
10.2 Brief van Vondel aan Brandt

10.3 Aantekeningen

10.4 Nota Bene

Afbeelding 11

'Op en Ondergang der Grooten' (door Coenraet Decker)

